

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Valerianus et filium imperatorem habet et nepotem Caesarem. Narodziny, rozkwit i upadek dynastii (253-268)

Author: Agata Kluczek

Citation style: Kluczek Agata (2017). Valerianus et filium imperatorem habet et nepotem Caesarem. Narodziny, rozkwit i upadek dynastii (253-268). W: M. Pawlak (red.), "Rzymski Zachód od Augusta do upadku Cesarstwa : studia poświęcone pamięci Profesora Tadeusza Kotuli w 10. rocznicę śmierci" (S. 31-47). Kraków : Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica"

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Agata A. Kluczek
Uniwersytet Śląski w Katowicach

*VALERIANUS ET FILIUM IMPERATOREM HABET ET NEPOTEM
CAESAREM. NARODZINY, ROZKWIT I UPADEK DYNASTII
(253–268)*

Swymi zainteresowaniami naukowymi Profesor Tadeusz Kotula objął między innymi problem ideologii i polityki dynastycznej w Cesarstwie rzymskim w okresie kryzysu III wieku. Poświęcił mu jedno ze swych studiów: *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235–284*¹, pioniersko pokazując w nim atrakcyjność tej problematyki dla współczesnej polskiej historiografii Cesarstwa rzymskiego, co stało się inspiracją do powstania innych prac². We wspomnianym artykule Uczony, analizując rozwój idei dynastycznej, ale odnosząc się też do jej wprowadzania w życie, wskazał ważność epizodu, który „oznaczało panowanie rodu Licyniuszów (253–268), ojca i syna Waleriana i Galiena z dwoma synami Walerianem Młodszym i Saloninem”³.

Poniżej chciałam się zająć osadzoną w ramach polityki dynastycznej propagandą wizerunkową członków dynastii Waleriana. Tytułu użyczył mi jeden z autorów późnoantycznych, który w swym dziele *Historia Augusta* zapisał: *Valerianus et filium imperatorem habet et nepotem Caesarem* (HA, Val. 2.2: „Walerian ma syna cesarza i wnuka Cezara”, tłum. H. Szelest). W tym krótkim sformułowaniu *scriptor* zdefiniował szczególnie układ dynastyczny: oto udział we władzy mieli jednocześnie przedstawiciele aż trzech pokoleń jednego rodu. Ten sam autor sugerował podobne sieci powiązań innych osób partycypujących we władzy cesarskiej w państwie rzymskim w III wieku. Jednakowoż o ile w tamtych przypadkach dosyć swobodnie manipulował faktami, włączając je w uwagi nad kwestią sukcesji władzy cesarskiej i w oceny tę władzę sprawujących⁴, to w tym — chociaż wkomponował tę wzmiankę w fikcyjny list, a i status członków dynastii Licyniuszów określił nieprecyzyjnie i nie do końca prawidłowo — uchwycił istotę

¹ Kotula 1988.

² Kluczek 2000.

³ Kotula 1988: 79.

⁴ Zob. np. HA, Max. 16.6–7; HA, T. 7.1. Por. Béranger 1974: 1–20; Burian 1977: 446–454.

sytuacji rzeczywistej i w dodatku nie mającej precedensu w Cesarstwie rzymskim. Odnotowali ją również współcześni badacze. Szczególnie wyraźnie dał temu wyraz Klaus-Peter Johné, który podkreślił udział we władzy przedstawicieli aż trzech generacji dynastii Waleriana, ale wskazał również obiektywną krótkość jej rządów — to zaledwie 15 lat, oraz jej brutalny upadek — w tym czasie zginęli wszyscy jej znaczący członkowie należący do pierwszego, drugiego i trzeciego pokolenia⁵. Nie można także nie zauważyć wyjątkowo długiego panowania dynastii — to aż 15 lat, wyróżniających się na tle innych, krótkich rządów częstych w tamtej epoce. Bezprecedensowe w dobie kryzysu III wieku trwanie u władzy przedstawicieli jednego rodu jest miarą rozległości i skuteczności dynastycznych zabiegów jego prominentnych przedstawicieli — Waleriana (P. Licinius Valerianus) oraz Galliena (P. Licinius Egnatius Gallienus). Dynamikę i zasięg ich dynastycznych działań Kotuła powiązał z dążeniem tych władców do „przywrócenia i utrwalenia pokoju po wojnach zewnętrznych i domowych”. Oceniał też, że między innymi „znalazło to odbicie w źródłach 7-letniego pryncypatu Waleriana, w legendach jego monet imperialnych, na których w okresie 253–260 występują grupy rodzinne panującej rodziny”⁶. W ten sposób zwrócił uwagę na interesujący poznawczo materiał numizmatyczny oświetlający aspekty polityki dynastycznej Waleriana, a potem Galliena. Bogate ilościowo i treściowo źródła numizmatyczne, jak również rzadsze świadectwa ówczesnej sztuki, pozwalają na próbę uchwycenia sposobów demonstrowania na bieżąco tego szczególnego stanu, jakim było współuczestniczenie we władzy reprezentantów różnych pokoleń, lub jego szerszego odbioru.

Grupa osób, które w różnych źródłach i w różnych kontekstach tworzyły ową dynastię Waleriana i z nią były łączone, jest liczna. Sam Walerian⁷, najstarszy przedstawiciel dynastii, rychło po swoim wyniesieniu do purpury imperialnej dokooptował do władzy syna Galliena⁸, najpierw tylko z tytułem cezara (*caesar*), ale bardzo szybko zrównał go ze sobą w godności augusta (*augustus*). Młodsze pokolenie reprezentują Walerian junior (P. Licinius Cornelius Valerianus), cesarz⁹ oraz Salonin (P. Licinius Cornelius Saloninus Valerianus), cesarz i august¹⁰, synowie Galliena. Kontrowersje — kolejny potomek Galliena czy jego dalszy krewniak — budzi (Licinius Egnatius) Marinianus¹¹. Wśród członków rodziny panującej trzeba

⁵ Johné 2008: 604. Różne zagadnienia związane z polityką dynastyczną prowadzoną w okresie 253–268 i z jej bohaterami obecne są w rozważaniach wielu badaczy. Zob. np. Kuhoff 1979: 21–22; Klein 1998: 178–250; Grandvallet 2003, zwł.: 188–211; *Eadem* 2006: 133–141; Martin 2006: 267–279; Geiger 2013, zwł.: 73–81; Hollard 2013: 127–132; Glas 2014, zwł.: 241–267; Perassi 2014: 201–217.

⁶ Kotuła 1988: 79.

⁷ Ur. przed 200 r. Zob. PIR² L 258; Glas 2014 (tu dalsza literatura).

⁸ Ur. ok. 218 r. Zob. PIR² L 197; Geiger 2013 (tu dalsza literatura).

⁹ Ur. ok. 246/250 r. Zob. PIR² L 184; Zaccaria 1978a, zwł.: 116–136; Geiger 2013: 78–79.

¹⁰ Ur. ok. 248/252 r. Zob. PIR² L 183; Zaccaria 1978a, zwł.: 137–155; Geiger 2013: 78–79.

¹¹ Zob. PIR² L 198; Barbieri 1952, nr 1650; PLRE *Marinianus* 1; Christol 1986: 109.

wymienić także dwie augusty (*augustae*): Kornelię Saloninę (Cornelia Salonina)¹², żonę Galliena, oraz Kornelię Gallonię (Cornelia Gallonia)¹³, drugą żonę Waleriana. Ponadto w dynastycznych zabiegach znalazło się miejsce dla ubóstwionych: pierwszej żony starszego augusta Mariniana (*diva* Egnatia Mariniana)¹⁴, Waleriana juniora¹⁵ oraz Salonina. Z tym ostatnim utożsamiono również przywołanego w napisie na pewnym numizmacie niejakiego DIVVS CAESAR Q GALLIENVVS¹⁶. Enigmatyczna pozostaje postać kolejnego Waleriana (Licinius Valerianus), konsula, drugiego syna cesarza Waleriana, przyrodniego brata Galliena. Sceptycyzm co do jego historyczności, którego wyrazicielem stał się przede wszystkim Claudio Zaccaria¹⁷, dzisiaj już przebrzmiał i widzi się w owym Walerianie owoc drugiego małżeństwa starszego augusta¹⁸. Natomiast utrzymuje się powątpiewanie w istnienie niejakiej Gallieny, matki uzurpatora Celzusa¹⁹.

Poświadczone awanse członków rodu Waleriana do godności cezara i augusta, obdarzanie kobiet tytułem *augusta*, a zmarłych wynoszenie do rangi *divus/diva*, a także kryzysy związane ze znikaniem ze sceny politycznej poszczególnych członków dynastii, pozwalają nam podzielić okres jej panowania na kilka faz. Już od 253 roku dynastię budowała m.in. obecność dwóch augustów, ojca i syna: Waleriana i Galliena. Po pewnym czasie dołączyły do nich dwie augusty: Kornelia Gallonia oraz Kornelia Salonina. Pod względem liczby pokoleń oraz mnogości członków rodu na scenie politycznej i pewnej stabilizacji w sferze polityki dynastycznej najkorzystniej wypadają lata 256–260. Poza już wskazanymi tu osobami

¹² Zob. PIR² C 1499; Geiger 2013: 75–78 (ur. ok. 220–230 r.); Klein 1998: 178–250; tytuł od 254 r. — Kuhoff 1979: 71; Klein 1998: 180; Goltz, Hartmann 2008: 230; lub 253 r. — RIC 5/1: 14. Z przydomkiem *Chrysogone*, np. SNG Aulock, nr 1933–1935 (Ephesos), 2074–2076 (Metropolis), 3165 (Sardeis); por. Kraft 1972: 95; Klein 1998: 219–220, 242, 273–274; Marmouri 2010: 80; Iulia, np. AE 1981, 765 (Aphrodisias); SNG Aulock, nr 2432 (Antiocheia), 2476 (Aphrodisias), 2508 (Attuda), 2733–2735 (Tabai), 3031 (Mostene).

¹³ Aluzja do niej? — *HA, Val.* 8.1. Jej imię i status w napisie z Bulzi, Sardinia — AE 2004, 673: [...] / [*Cor*]neli(a)e Galloni(a)e / [*Au*]g(ustae?) coniugi d(omini) n(ostri) / [*P* (ubli) *Va*]leriani invicti / [*p*]ii fe(licis) Aug(usti) totius / [*do*]mus d(ivinae) eorum/ [...]. Por. Zucca 2004: 347, 363–368 (inskrypcja z jesieni 253 r.); Girotti 2004: 365–367; Christol 2014: 171–172.

¹⁴ RIC 5/1, Mariniana, nr 1–12; Göbl 2000, nr 212–226, 849–850. Ur. ok. 195–200 r.; por. PIR² E 39; Chausson 1997, zwł.: 215–216; Geiger 2013: 74; Glas 2014: 242.

¹⁵ RIC 5/1, Val. II, nr 7–10; 24–28, 31, 35, 41–43; Göbl 2000, nr 257–265, 319, 909–912; CIL IX 5682 = ILS 556; CIL VIII 8473 = ILS 557; CIL X 7479.

¹⁶ RIC 5/1, Q. Julius Gallienus, nr 1–2; RIC 5/1, Sal., nr 15. Por. Zaccaria 1978a: 66–67; Kotula 1988: 88 i tabl. 3; Vagi 2000: 354.

¹⁷ Zaccaria 1978a, zwł.: 107–110; *Idem* 1984: 697–709.

¹⁸ Zucca 2004: 366–367; Hartmann 2006: 103–104; Goltz, Hartmann 2008: 229; Geiger 2013: 79–80; Christol 2014: 171–172; Glas 2014: 65–66. Zob. też PIR² L 257; Barbieri 1952, nr 1633; PLRE, *Valerianus* 14; Barnes 1972, s. 176; De Blois 1976, s. 25; Christol 1986, s. 207–208, nr 40 (P? Licinius Valerianus).

¹⁹ *HA, T.* 29.3; por. Chausson 1997: 304.

u boku augustów wystąpili wtedy cesarowie — kolejno Walerian junior (256–258) i Salonin (258–260). Ostatni z wymienionych, przyjąwszy w 260 roku tytuł *augustus*, doprowadził do tego, że — po tym jak cesarz Walerian dostał się do perskiej niewoli — ponownie na czele państwa stanęło dwóch augustów, on sam obok Galliena. Ten stan trwał jednak bardzo krótko, jeszcze w tym samym roku usurpacja położyła kres rządowi Salonina. Rok 260 stanowi więc ponownie cezurę w losach dynastii. U władzy utrzymał się jedynie Gallien. Czy jednak pozostawał jedynym męskim reprezentantem dynastii Waleriana? Wydaje mi się, że bynajmniej nie. Argumentów dostarcza materiał numizmatyczny.

Ideologicznie uzasadnione było, że podejmowano — chociaż nie znamy szczegółów tych praktyk — działania, które miały rozpowszechnić fakt istnienia przedstawicieli kolegium cesarskiego oraz innych, także ubóstwionych, członków rodziny panującej. Dwaj augustowie i cesarz jeden, po nim drugi, gwarantowali nie tylko zwielokrotnioną obecność majestatu cesarskiego w kilku rejonach państwa jednocześnie, ale także, można by rzec, zapewniali na długie lata ciągłość dynastyczną w obrębie jednego rodu. Obie te korzyści miały w kontekście znanej nam historii Imperium w III wieku swą wagę i zapewne były przez ówczesnych doceniane. Echa takiego pojmowania akcji promowania dynastii Waleriana przynoszą przede wszystkim treści emisji monetarnych. Wystarczy przywołać przykłady oryginalnych tematów: *spes publica*, *salus Urbis*, *Iovi crescenti*, *Iovi exorienti*²⁰, ale też hasła popularnych, jak *concordia Augustorum*, *felicitas Augustorum* i *victoria Augustorum*²¹. Jedne i drugie niejednokrotnie były ilustrowane obrazem, w którym niepoślednie miejsce zajmowały przedstawienia portretowe członków dynastii albo sceny skonstruowane z udziałem jej przedstawicieli. Nastanie rządów rodu Waleriana dawało więc światu rzymskiemu, *orbis Romanus*, nadzieję na odrodzenie, świetne trwanie i wielkość dzięki wiktoriom cesarskim. Przyniosła ją już obecność dwóch augustów, a umacniało późniejsze dołączenie młodzieży w randze cesarzy. Abstrahując tu, rzecz jasna, od politycznych praktycznych zysków płynących z takiego rozwiązania, a odnosząc się do korzyści, które można sytuować w sferze ideologicznej.

Przyjmując założenie, że poprzez propagandę wizerunkową starano się pokazać stabilność rządów dynastii i wynikające z niej pożytki dla państwa, koncentrując się na obecnych w mennictwie czasów Waleriana i Galliena „grupach rodzinnych”, których istotą jest pokazanie w jednym obrazie przedstawicieli rodu

²⁰ Np. Gnechchi 3: 61, nr 6, pl. 155,17; Göbl 2000, nr 866 (*spes publica/ salus Urbis*); RIC 5/1, Val. II, nr 1, 3, 13–15 (*Iovi crescenti*); Gnechchi 3: s. 61, nr 4; RIC 5/1, Val. II, nr 32; Göbl 2000, nr 865 (*pietas saeculi/ Iovi exorienti*); RIC 5/1, Sal., nr 13–13 (*spes publica*). Por. np. Manni 1949: 72–73; Zaccaria 1978b: 103–138; Kuhoff 1979: 36–46; Holmes 2005: 759–761.

²¹ *Concordia Augustorum*, np. RIC 5/1, Val., nr 79–80; RIC 5/1, Gall. JR, nr 131; Göbl 2000, nr 13–14; *felicitas Augustorum*, np. RIC 5/1, Gall. JR, nr 73; Göbl 2000, nr 126; *victoria Augustorum*, np. RIC 5/1, Val., nr 21, 52–53, 124–127, 260–261; RIC 5/1, Gall. JR, nr 93, 169–172; Göbl 2000, nr 76–77, 112–114, 145 etc.

należących do różnych pokoleń. W zależności od rodzinnych i pokoleniowych konfiguracji ukazywanych postaci można wyróżnić kilkanaście modeli przedstawieniowych:

awers (popiersie/ głowa)	rewers
Walerian	scena z udziałem Waleriana i Galliena
	scena z udziałem Waleriana, Galliena i cezara
Gallien	scena z udziałem Waleriana i Galliena
	scena z udziałem Galliena i jego syna
	scena z udziałem trzech dynastów
Walerian i Gallien	scena z udziałem Waleriana i Galliena
	scena z udziałem władcy
	przedstawienie „neutralne”
Walerian, Gallien i Salonina	przedstawienie „neutralne”
Walerian, Gallien, Salonina i Walerian junior	przedstawienie „neutralne”
Walerian, Gallien i Walerian junior	przedstawienie „neutralne”
Gallien, Salonina i Walerian junior	przedstawienie „neutralne”
Walerian i Walerian junior	popiersia Galliena i Saloniny
Gallien i Salonina	scena z udziałem Waleriana i Galliena
Gallien i cesarz?	scena z udziałem Waleriana i Galliena (lub Galliena i cezara?)
	scena z udziałem trzech dynastów
Salonina i Walerian junior	przedstawienie „neutralne”
Salonina	scena z udziałem Waleriana i Galliena
	scena z udziałem dzieci

Uwidoczniona w powyższym zestawieniu różnorodność układów odbija, nie jest to wykluczone, zabiegi służące zaprezentowaniu szerokiego kontekstu rodzinnego bohaterów poszczególnych wyobrażeń namalowanych. Jeśli awersy opatrzone przedstawieniami pary, trzech, trojga lub nawet czworga dynastów, to na rewersach rzadko posłużono się scenami lub pojedynczymi motywami „neutralnymi”, czyli takimi, w których nieobecne są sylwetki lub popiersia członków panującej rodziny. Jednak częściej jedną i drugą stronę numizmatu jednocześnie wykorzystano do pokazywania przedstawicieli dynastii Waleriana.

Przeważają w zestawieniu duety: dwaj władcy lub cesarz i cesarz ukazani czy to w popiersiach na awersie, czy w scenie w ikonografii rewersowej. Na awersach

przeważają prezentacje Waleriana i Galliena²², rzadko dołącza do nich Salonina²³. Interesujące są przedstawienia cesarzy wprowadzone do rozbudowanych scen rewersowych, w nich bowiem pomnożone sylwetki owych przedstawicieli dynastii tym bardziej uwypuklają ich obecność w różnych rolach, jakie przybierał władca rzymski: rozdawcy darów, podopiecznego i współpracownika bogów, wodza, zwycięzcy i akcentują ich zgodne współdziałanie. Owe sceny, symbolizujące różne cesarskie aktywności, obowiązki i osiągnięcia, zazwyczaj zyskiwały objaśnienie w napisach wyrażających rozmaite idee, np. *adlocutio Augustorum*²⁴, *concordia Augustorum*²⁵, *liberalitas Augustorum*²⁶, *pietas Augustorum*²⁷, *victoria Augustorum*²⁸, *virtus Augustorum*²⁹, chociaż zdarzały się, zwłaszcza w mennictwie prowincjonalnym, takie aranżacje rewersów, w których jedynie ikonografią, nie napisem, wskazywano fakt jednoczesnego występowania dwóch władców³⁰.

Na tle dosyć monottonnych przedstawień wyróżniają się te, które w jednym obrazie pokazują trójpokoleniową reprezentację rodu Waleriana. Tu można wskazać zastosowany w mennictwie prowincjonalnym układ złożony z trzech jednocześnie „portretów”, czyli wspólne przedstawienie cesarzy Waleriana i Galliena wraz z cezarem Walerianem juniorem³¹ i jego przetworzenie w innym składzie osobowym: Gallien, Salonina i cesarz³², a także wariant pokazujący w ikonografii na awersie wspólne wizerunki obu cesarzy, augusty Saloniny i Waleriana juniora³³. Natomiast w mennictwie imperialnym jedynie medaliony ukazują w podobnym

²² Np. RIC 5/1, Val., Gall., nr 1–7; SNG Aulock, nr 4012 (Temenothyrai–Sebaste); <http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=738848&AucID=1372&Lot=421&Val=2494016f4b02c465d5aeb5b0fcc0b7fc> (Mytilene), (27.04.2015).

²³ Por. Klein 1998: 217 (wzmianka o monecie z Nikomedii, Bitynia).

²⁴ Np. Gnecci 2: 104, nr 1, pl. 112.4; 105, nr 1, pl. 113.1; 106, nr 1–3, pl. 113.5 i 6; RIC 5/1, Val. 57; RIC 5/1, Gall., JR, nr 106; Göbl 2000, nr 277, 288, 297, 301, 929.

²⁵ Np. RIC 5/1, Val., nr 280, 281. Także *concordia Augustorum/ liberalitas Augustorum*, RIC 5/1, Val., Gall., nr 5–7, Göbl 2000, nr 12, 71, 70, 70A, 278, 329.

²⁶ Np. RIC 5/1, Val. nr 102, 105; RIC 5/1, Gall., JR, nr 84, 150, 431.

²⁷ Np. RIC 5/1, Val. 284, 284; RIC 5/1, Gall., JR, nr 446.

²⁸ Np. Gnecci 2: s. 105, nr 7–8, pl. 112, 9–10; Göbl 2000, nr 283, 296, 331.

²⁹ Np. RIC 5/1, Val., nr 292, 293; RIC 5/1, Gall., JR, nr 455; Göbl 2000, nr 1681, 1687, 1702.

³⁰ Np. BMCG, nr 156 (Nicaea); http://hobbyblog.blogspot.com/2005_12_11_archive.html (23.04.2015); SNG Aulock, nr 713, 722–723, 731 (Nikaia), nr 858 (Nikomedea); SNG Levante, nr 1358 (Mopsuestia–Mopsos), nr 1514 (Anazarbos); <http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=765325&AucID=1422&Lot=382&Val=afa965c7394576e0253bf78fd19ec030> (23.04.2015). Por. Puglisi 2010: 431.

³¹ Np. BMCG, nr 148–151 (Nicaea); SNG Aulock, nr 720–721 (Nikaia); <http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=745632&AucID=1380&Lot=245&Val=22c1f217bc0752a52be62c3294fa4654> (23.04.2015); SNG Aulock, nr 859–860 (Nikomedea); Lindgren, Kovacs 1985, nr 181.

³² Von Aulock 1977, nr 147 (Panemoteichos); <http://www.sixbid.com/browse.html?auction=889&category=18542&lot=844650> (27.04.2015).

³³ E[vans] 1867: 335 (Temenothyra).

portretowym ujęciu czworo przedstawicieli dynastii, jednak są oni zestawieni w pary w ikonografii awersowej i rewersowej: Walerian i Waleriana junior oraz Gallien i Salonina (PIETAS AVGVSTORVM/ CONCORDIA AVGVSTORVM)³⁴. W mennictwie imperialnym, również przede wszystkim na emisjach okazjonalnych, wprowadzano do rozbudowanych scen rewersowych sylwetki przedstawicieli najmłodszej generacji rodu Waleriana, cesarów, czyli Waleriana juniora lub Salonina. Przykładowo obaj augustowie i cesarz jadą w kwadrydze (FELICIT(as) AVGVSTORVM S(enatus) C(onsulto))³⁵, dodatkowo za nimi stoi Wiktoria, obok zaś wozu kroczą dwie zbrojne postacie: Mars, Virtus lub Roma (FELICITAS TEMPORVM IIII ET III COS)³⁶ (Por. il. 1). Trzej przedstawiciele dynastii jadą konno, poprzedza ich Wiktoria, towarzyszą im wojskowi, przedstawienie dopełniają sylwetki jeńców (ADVENTVS AVGG)³⁷ (Por. il. 2). Z kolei gest przekazywania sobie wiktorioli przez dwóch władców w otoczeniu wojskowych został pokazany na numizmatach Waleriana (VICTORIA AVGVSTORVM), z jego portretem na awersie³⁸. Znany jest także z medalionów typu VICTORIA AVGVSTORVM, które na awersie (CONCORDIA AVGVSTORVM) pokazują dwa popiersia władców, jednego z nich w wieku młodzieńczym³⁹. Personalia owych reprezentantów trzeciego pokolenia wydają się na ogół mniej istotne niż ich sama obecność u boku cesarzy. Niejednokrotnie bowiem rozszyfrowanie tożsamości władców ukazanych na wyobrażeniach rewersowych, ale także na portretach awersowych jest utrudnione wobec braku naprowadzającego imienia w napisach. Jedynie więc chronologia wyemitowania poszczególnych monet i medalionów, znana mniej lub bardziej precyzyjnie, może służyć pomocą w odróżnieniu Waleriana juniora (zm. 258) od Salonina (cesarz od 258). W odniesieniu do mennictwa prowincjonalnego kryterium chronologiczne jednak zawodzi. Natomiast w mennictwie imperialnym większość przedstawień obejmujących portret lub sylwetkę cesarza powstała w okresie do 258 roku, czyli to przede wszystkim Waleriana juniora promowano na emisjach monetarnych. W kontraście z tym stanem pozostaje mocna pozycja kolejnego cesarza Salonina, któremu powierzono odpowiedzialną misję reprezentowania władzy Licyniuszów w niewralgicznym rejonie nadreńskim. Niewykluczone, że tak układające się dysproporcje wynikają z działań podejmowanych we wczesnej fazie upowszechniania

³⁴ RIC 5/1, Val. I, Gall. Val. II, Salonina, nr 1; Göbl 2000, nr 894.

³⁵ RIC 5/1, Val., nr 156.

³⁶ Gnecci 2: 104–105, nr 3, pl. 112,6; Göbl 2000, nr 291.

³⁷ RIC 5/1, Gall., Sal., nr 1 (Aw.: CONCORDIA AVGVSTORVM); Gnecci 2: 106–107, nr 6, pl. 113, nr 8 (Aw.: IMP GALLIENSVS P F AVG GERM). Por. Gnecci 2: 99–100, nr 3, pl. 109, nr 10 (medalion przypisany Filipowi Arabowi i Filipowi juniorowi).

³⁸ Göbl 2000, nr 283, 296; Gnecci 2: 105, nr 7–8, pl. 112,9–10.

³⁹ Göbl 2000, nr 331; http://www.wildwinds.com/coins/ric/gallienus/GoebL_0331.jpg (23.04.2015). Por. Gnecci 2: 100, nr 6, pl. 110, nr 1 (medaliony przypisane Filipowi Arabowi i Filipowi juniorowi).

obrazu licznej i kilkupokoleniowej dynastii, którym później, po ugruntowaniu się jej rządów, po prostu ujęto tego rozmachu.

W wyobrażeniach awersowych pokazywano także Saloninę z jednym z synów⁴⁰. Natomiast szczególną grupę wyobrażeń nawiązujących — jest to prawdopodobne — do młodych członków rodu Waleriana tworzą modele użyte na innych numizmatach powstałych dla augusty. Różne ich typy, takie jak np. ABVNDANTIA TEMPORVM, CONCORDIA AVGG/ [FELICI]TATIS, PIETAS AVG(ustī) S(enatus) C(onsulto), PIETAS AVGG (S(enatus) C(onsulto)), FECVNDITAS AVG(ustī) (S(enatus) C(onsulto)) zilustrowano, wprowadzając do ikonografii obok postaci kobiecej sylwetki dziecięcę⁴¹. W nich niekiedy upatruje się aluzji do potomstwa posiadanego przez Gallienę i Saloninę⁴², chociaż czasem odmawia się im znaczenia innego niż tylko symboliczne, dotyczące szczęścia, obfitości i pomyślności, które to wartości zapewniają rządy Licyniuszów.

Wspólnych przedstawień członków dynastii Waleriana jest wiele i są one różnorodne. Odnajdujemy ich ślad także w skromnie zachowanych pozostałościach posągowych i płaskorzeźbowych dekoracji ówczesnych budowli oraz kompleksów architektonicznych. Do interesującej mnie grupy zabytków należą dwa reliefy z tw. Łuku Portugalskiego, niegdyś stojącego w Rzymie⁴³. Tematem pierwszego z nich, nazywanego *Consecratio* lub *Laudatio funebris*, jest „droga do nieba” cesarzowej: stos pogrzebowy (*pyra*) jeszcze płonie, uskrzydłona postać (*Aeternitas*?) unosi ubóstwioną zmarłą, a na planie pierwszym siedzi na ziemi młodzienc (personifikacja *Campus Martius*) i władca zasiada na *sella* (Mus. Capitolini, inv. MC1213). Na drugim, zwanym *Institutio alimentaria*, *Adlocutio* lub *Liberalitas*, pokazana jest grupa: władca stoi na trybunale wraz z Geniuszem Senatu (*Genius Senatus*) i z jakimś młodzieńcem, przemawia do zebranych, wśród nich pokazano

⁴⁰ Np. SNG Aulock, nr 4010 (Temenothyrai); BMCG, nr 163 (Cyme).

⁴¹ Trzy postacie kobiece, troje dzieci: *abundantia temporum* — Gnechci 2: 110, nr 1, pl. 115,8; Göbl 2000, nr 309; postać kobieca, Wiktoria, pięcioro dzieci: *felicitatis* — RIC 5/1, Gall. and Salonina, SR, nr 6; postać kobieca, troje dzieci: *pietas Augusti* — RIC 5/1, Salonina, SR of Gall., nr 50; *pietas Augustorum* — RIC 5/1, Salonina, JR of Gall., nr 35, 41, 47, 54, 72–74; Göbl 2000, nr 229, 230, 460; *fecunditas Augusti* — Göbl 2000, nr 934; postać kobieca, dwoje dzieci: *fecunditas Augusti*: RIC 5/1, Salonina, JR of Gall., nr 15, 26, 45, 51, 57; Göbl 2000, nr 930–932, 935. Por. np. Klein 1998: 202–209.

⁴² Również wyobrażenia rogów obfitości, z których wychylają się ludzkie główki — na brązach z Antiochii Pizydyjskiej: SNG Aulock, nr 4983 (Antiochia); Hill 1914: 309, nr 24 i pl. 19.15; Krzyżanowska 1970: 83, 207 i tabl. 37, nr 30–31; z Damaszku (bardziej stylizowane): <http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=739689&AucID=1374&Lot=77&Val=bb0823ca-3e1b8831a3d344bb74bbc33d> (23.04.2015) — mogą czynić aluzje do potomstwa młodszej pary cesarskiej, chociaż — niewykluczone — symbolizują Waleriana i Gallienę albo Gallienę i jednego z jego synów. Podobnie wcześniej w Antiochii pokazano Treboniana Galla i jego syna Woluzjana, por. Krzyżanowska 1970: 76–77, 196 i tabl. 32, nr 15; <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/9/1238> (05.05.2015).

⁴³ Por. Kluczek 2013: 128–135: historia zabytku, także dalsza literatura.

postać Geniusza Ludu Rzymskiego (*Genius populi Romani*) i kolejnego młodzieńca (Mus. Capitolini, inv. MC0832). Powstanie tych zachowanych reliefów jest datowane na II stulecie, natomiast później zostały one wtórnie wykorzystane jako spolia, a także, co pokazał Eugenio La Rocca, poddane zostały one uaktualnieniu poprzez przepracowanie portretów władców ukazanych w reliefach. Włoski badacz zawęził czas, w którym doszło do wtórnego użycia płaskorzeźb do okresu panowania dynastii Licyniuszów. Przyjął, że relief pierwszy przedstawia Waleriana i boską Marinianę unoszoną w niebiosa, natomiast głównym aktorem reliefu drugiego jest Gallien, który ogłasza zebrany ubóstwienie swego syna Waleriana juniora, w obecności — być może — młodszego potomka Salonina⁴⁴. Akceptacja tego pomysłu oznaczałaby, że w okresie 258–260 stanął w stolicy Imperium monument, którego przetrwałe do dziś zdobienie rzeźbiarskie pokazywało postaci aż pięciorga przedstawicieli panującej dynastii. Ukazane w płaskorzeźbach akty *laudatio funebris* oraz *laudatio memoriae* wiązały z jej zmarłymi członkami żyjących jej przedstawicieli: augustów Waleriana i Galliena oraz cezara Salonina.

Również w prowincjach w dekoracje rozmaitych budowli i kompleksów włączano grupowe przedstawienia członków dynastii Waleriana, co pokazują zestawienia dokonane ostatnio przez Koranę Deppmeyer. Dobrym przykładem takich praktyk jest kompleks w termach w numidyjskim Thamugadi (Timgad). Tu stanęły w jednej sali statuy Waleriana, Saloniny, Waleriana juniora i Salonina, jak można wnioskować z zachowanych napisów na bazach i rozmieszczenia cokołów w sali⁴⁵. Także inskrypcje z baz posągów Saloniny, Waleriana juniora i Salonina w Apamei syryjskiej (Afamija)⁴⁶, podobnie z baz posągów Saloniny i jednego z jej synów w karyjskiej Aphrodisias⁴⁷ i inne⁴⁸ przekonują o popularności rodzinnych przedstawień reprezentantów dynastii. Takie statuaryczne demonstracje rodzinne rozsiane po ziemiach Imperium można odbierać jako efekt akceptacji panujących czy podporządkowania się im oraz jako wyraz lojalności wobec władz, ale mogą one być także świadectwem atrakcyjności dynastii Licyniuszów, tak wieloosobowej i wielopokoleniowej. Można w nich widzieć rezultat prowadzonej przez kilka lat

⁴⁴ La Rocca 1986: 24–30. Według niego pierwotnie płaskorzeźby upamiętniały apoteozę Sabiny, żony Hadriana, oraz ogłoszenie przez tego władcę akcji alimentacyjnej.

⁴⁵ CIL VIII 2380, 255/6 r., Walerian; Manderscheid 1981, kat. 485, 255/6 r., Salonina; CIL VIII 2382, 255–257/8 r., Walerian junior; CIL VIII 2383, 258–260 r., Saloninus. Por. też Manderscheid 1981: 35–36, kat. 480–483; Deppmeyer 2008: 423–425, nr 224.

⁴⁶ CIL III 6956; IGRR IV 776, Walerian junior i Salonin; IGRR IV 777, 254–257/8 r., Salonina. Por. Deppmeyer 2008: 413–414, nr 216.

⁴⁷ Roueché 1981: 103–104, nr 1 i 2; SEG 1981, nr 907. Por. Deppmeyer 2008: 414–415, nr 217.

⁴⁸ Ostia — CIL XIV Suppl. 4401, 255–260 r., Walerian junior; Tugga — CIL VIII 1487, 261/2 r., Gallien; AE 1914, nr 182, 260–268 r., Salonina; por. Deppmeyer 2008: 405–408, nr 211, s. 425–426, nr 225. Ze swej strony Kotula wskazał na napis z Sitifis, CIL VIII 8473, który „ukazuje całą męską linię dynastii Licyniuszów: boskiego cezara P. Korneliusza Licyniusza Waleriana jako wnuka Waleriana I, syna Galliena, brata Salonina”, Kotula 1988: 88, przypis 86.

polityki dynastycznej wyrażającej się w kolejnych wyniesieniach. Ponadto wydaje się, że w takiej długiej perspektywie odejście jednego, drugiego, potem kolejnego członka dynastii było, owszem, epizodem politycznie ważnym i rodzącym konkretne niekorzystne skutki, ale mogło być sprofitowane ideologicznie na korzyść pozostałego u władzy jej reprezentanta.

Na tym tle uwypukla się załamanie prosperity dynastycznej w 260 roku. Wyniesienie młodego Salonina do rangi augusta, dokonane, jak można przypuszczać, bez porozumienia z Gallienem, a jedynie przy poparciu części nadreńskich wodzów, zyskało numizmatyczną manifestację na wyemitowanych w Trewirze antoninianach⁴⁹. Niemniej to krótkie panowanie nie zaowocowało wspólnymi ikonograficznymi deklaracjami ojca i syna. Po śmierci Salonina spośród członków dynastii Waleriana godność dynastyczną zachowali Gallien august oraz Salonina augusta, może także Kornelia Gallonia (nie znamy daty jej śmierci). Znaczenie miała jednak tylko para Gallien i Salonina. Rola polityczna, a nawet tożsamość innych osób należących do dynastii pozostaje przedmiotem dociekań.

Tę fazę rządów dynastii Licyniuszów, w wybranej przeze mnie perspektywie, oświetla treść medalionu z Siscii (267 rok?), wyemitowanego w imieniu Galliena (IMP GALLIENVS AVG)⁵⁰. Napis rewersowy jest tylko częściowo klarowny (do tego powrócę niżej), co rodzi trudności w pełnym zrozumieniu treści medalionu. Bardziej przejrzyste są składniki ikonografii rewersowej (il. 3). Pokazano w niej kwadrygę skierowaną w prawo, a w niej trzy sylwetki — ostatnia to Wiktoria, wieńcząca środkową postać w todze, z berłem (*scipio*), ta trzyma rękę na ramieniu osoby stojącej przed nią, nad kwadrygą unosi się z wieńcem skrzydlata kolejna Wiktoria⁵¹. Dostrzeżono w tej scenie symboliczny obraz uroczystości towarzyszących obejmowaniu konsulatu, a także reminiscencje święta zwycięstwa⁵².

Wyobrażenie nie ma wcześniejszego odpowiednika w mennictwie rzymskim. Nie można jednak oprzeć się wrażeniu, że to kolejne przepracowanie znanych pojedynczych schematów. Złazy się tu w jednym przedstawieniu trzy różne tematy ikonograficzne: wieńczenie przez Wiktorię postaci stojącej przed nią w kwadrydze, „nadlatywanie” Wiktorii ku postaciom lub postaci jadącej w wozie, towarzyszenie władcom jadącym w wozie przez członków ich rodzin.

Dwa pierwsze tematy mają swe odległe korzenie w mennictwie republikańskim, kiedy w II wieku p.n.e. posłużono się sylwetkami Wiktorii z wieńcem

⁴⁹ RIC 5/1, Sal., nr 1, 8, 14; Hollard 2013: 127–135. Por. Zaccaria 1978a: 146–155; Shiel 1979: 117–122.

⁵⁰ Gnecci 2: 107, nr 9, pl. 113, nr 10; Dressel 1973: 262–266, nr 156, Taf. 18, nr 6; Göbl 2000, nr 1453.

⁵¹ Inaczej: *Genius* — np. Gnecci 2: 107, nr 9; Dressel 1973: 262.

⁵² Alföldi 1967: 5–6; Dressel 1973: 264–266.

i Junony jadących w kwadrydze⁵³ oraz Wiktorii unoszącej się na wprost bigi z jadącą w niej Wenus⁵⁴, aby w następnym stuleciu związać podobną scenę — postać w wozie, naprzeciw unosząca się Wiktoria z wieńcem — z Sullą⁵⁵ i Pompejuszem⁵⁶. Kontynuowano ten pomysł w epoce Cesarstwa, czego przykładów dostarczają emisje prowincjonalne z czasów Kommodusa⁵⁷, Gordiana III⁵⁸ i Trajana Decjusza⁵⁹. Natomiast temat trzeci, chociaż jego praktyczną podstawę zapraszania do wozu tryumfalnego potomstwa głównego bohatera uroczystości odnajdujemy w dobie republikańskiej⁶⁰ i w czasach Augusta⁶¹, swą numizmatyczną ekspozycję zyskał późno. Sprzyjały jej, a nawet normowały, w sumie nieczęste sytuacje, gdy u boku władców rzymskich, którzy w tym okresie dziejów zawłaszczyli przywilej tryumfowania, występowali młodszy przedstawiciele rodu panującego, zwłaszcza noszący dynastyczne tytuły. Pokazywano jadących wraz z cesarzem w wozie owych współwładców czy wyznaczonych „dziedziców tronu”⁶². Z biegiem czasu takim manifestacjom sprzyjała już nie tylko *pompa triumphalis*, ale także inne uroczystości z udziałem władców, jak np. *processus consularis*, *adventus*, *pompa circensis* nastęrczały ku temu okazje. W przedstawieniach namonetych symbolizujących te zdarzenia z udziałem władcy, pokazywanie jego współtowarzysza w wozie stało się swoistą deklaracją praktyk lub zamiarów dynastycznych i wiązało wartości, jakie zawierał sens tych uroczystości, z nadziejami na stabilne rządy gwarantowane istnieniem sukcesora czy wprowadzaniem w życie idei dynastycznej⁶³.

⁵³ RRC, nr 223, 240; CRR, nr 436, 459–460. Por. Hölscher 1967: 75; gest wieńczenia tu i niżej, por. zestawienia: Bergmann 2010: 417, 432, 434.

⁵⁴ RRC, nr 247; CRR, nr 468–469. Por. Hölscher 1967: 76.

⁵⁵ RRC, nr 367/1–5; CRR, nr 756–759; BMCRR 2, s. 461–462, nr 5–15 i przypis 1. Por. Hölscher 1967: 80.

⁵⁶ RRC, nr 402/1a–b; CRR, nr 1028. Por. Hölscher 1967: 81.

⁵⁷ Władca w bidzie, unosząca się Nike — SNG Aulock, nr 8265 (Silandos); Kraft 1972, pl. 87, nr 9; Harl 1987: 160, przypis 65 (tu błędnie: Philadelphia, Lydia).

⁵⁸ Władca w kwadrydze, unosząca się Nike — SNG Aulock, nr 3990 (Synnada); Harl 1987, pl. 17, nr 8.

⁵⁹ Władca w kwadrydze, unosząca się Nike — SNG Aulock, nr 3993 (Synnada); Kraft 1972, pl. 52, nr 20.

⁶⁰ App., *Pun.*, 66; za rydwanem — Liv. 45.40.4 i 8; konno obok wozu — syn? Mariusza: RRC, nr 326/1; CRR, nr 583; BMCRR Rome, nr 1681; syn? Pompejusza — RRC, nr 402/1; CRR, nr 1028; BMCRR East, nr 20. Por. Bastien 2007: 263.

⁶¹ Tac., *Ann.* 2.41; konno obok wozu — Suet., *Tib.* 6.5.

⁶² Np. RIC 3, Ant.P., nr 93 (w kwadrydze Antoninus Pius, Marek Aureliusz, Lucjusz Werus); Gnecci 2: 96, nr 2, pl. 108, nr 4 (w kwadrydze Filip Arab i Filip junior wieńczeni przez Wiktorię); Gnecci 2: 96, nr 4, pl. 108, nr 5 (w kwadrydze Filip Arab i Filip junior); Gnecci 2: 98, nr 10, pl. 109, nr 4 (w kwadrydze Filip Arab i Filip junior wieńczeni przez Wiktorię, obok wozu zbrojne postacie). Por. RIC 4/1, Carac., nr 77 (w kwadrydze Karakalla); RIC 4/1, Geta, nr 28 (w kwadrydze Geta).

⁶³ Grandvallet 2003: 90–93. Zob. też Alföldi 1980: 93–100; Bastien 1996: 26–29; o „dynastycznym” znaczeniu wozu — Molin 2001: 292.

Interesujące nas skomponowanie rewersów, w którym wyróżnione wyżej trzy tematy ikonograficzne zwały się w jedno, zdarzało się jednak rzadko. Wykorzystano je na medalionach z 177 roku, które odnosiły się do postaci Marka Aureliusza i Kommodusa⁶⁴. Największego podobieństwa do wyobrażenia na medalionie Galliena można się doszukać w mennictwie prowincjonalnym na brązach z czasów Karakalli (198–217), wyemitowanych w lidyjskiej Maeonii. W kwadrydze skierowanej w prawo pokazano trzy postacie, nad nimi unosi się Nike⁶⁵.

Układ sylwetek na medalionie Gallienowym pozostaje podobny, chociaż zmodyfikowano ich proporcje. Najbardziej okazałą jest Wiktoria, która zamyka scenę z lewej strony, wieńcząc postać z berłem. Z kolei Wiktoria nadlatująca na wprost wozu, wydaje się, niesie wieniec ku najmniejszej postaci. Powtórzony motyw nagradzania wieniec przez dwie Wiktorie sytuuje obu pozostałych bohaterów ikonografii w tej samej sferze skojarzeń o zwycięstwie i powodzeniu, jednak różnicowano ich posturę w celu, można się domyślać, wskazania ich różnego wieku (?) oraz innej rangi (?). Przepracowywanie tematów ikonograficznych znanych w rzymskiej tradycji numizmatycznej sugeruje, że dostosowano wyobrażenie do bieżących okoliczności, warto się więc zastanowić nad jego ewentualnym kontekstem dynastycznym. Kim mógł być pokazany w ikonografii rewersowej domniemany dziedzic „tronu”?

Najmniejsza postać na czele grupy jadącej w kwadrydze pokazana jest, podobnie jak pozostałe, schematycznie i konwencjonalnie. Można jednak skonstatować, że wyobrażono w ten sposób dziecko, chociaż trudno na tej postawie rozstrzygać o jego wieku. Łatwiej natomiast doszukiwać się jego bliskich relacji z cesarzem Gallienem.

Wskazówkę do rozszyfrowania tożsamości tej postaci upatruje się we fragmencie legendy rewersowej medalionu: [...] MARINIANO. Jednakże pełne brzmienie napisu nie jest, co wspominałam, znane, można jeszcze rozpoznać na rewersie formułę COS oraz częściowo cyfry. Padają różne propozycje jego odczytu i uzupełnienia brakujących elementów: XV COS [VII] MARINIANO⁶⁶, XX COS [...] MARINIANO⁶⁷, XVI COS MARINIANO⁶⁸, XV COS [...] MARINIANO⁶⁹. Część tych danych musi się odnosić do godności Galliena: jego władzy trybuńskiej (*tribuni-*

⁶⁴ Marek Aureliusz i Kommodus w kwadrydze, nad nimi Wiktoria, przed wozem wojskowy, IMP VIII COS III P P — Gnechci 2: 29, nr 19, pl. 60, nr 7; TR POT COS — Gnechci 2: 67, nr 139 i 140, pl. 87, nr 6 i 7; 90, nr 1. Por. *HA, MA* 16; także Hölscher 1967: 81.

⁶⁵ Septymiusz Sewer, Karakalla i Geta (?) w kwadrydze, nad nimi Nike, ΕΠΙ ΔΑΜΑ Β CABINIANOY ΑΡΧ Α ΤΟ Β ΜΑΙΟΝΩΝ — SNG Aulock, nr 3020 (Maeonia); Kraft 1972: 181, Taf. 82, nr 43; Harl 1987: 45 i pl. 17, nr 7.

⁶⁶ Lépaule 1887: 250.

⁶⁷ Gnechci 2: 107, nr 9 (MARINIANO XX (?) COS); Alföldi 1931: 35, nr 5; *Idem* 1967: 5; Göbl 1953: 25; Dressel 1973: 262; Zaccaria 1978a: 64; Toynbee 1986: 87.

⁶⁸ Doyen 1989: 132 (cyt. za Grandvallet 2006: 134).

⁶⁹ Göbl 2000: 121–122; nr 1453; Grandvallet 2006: 134.

cia potestas) — piętnasty raz sprawował ją w okresie grudzień 266–grudzień 267, kolejną — szesnastą — sprawowaną od grudnia 267 przerwała śmierć we wrześniu (?) 268 roku, oraz konsulatu — siódmy konsulat cesarza przypadł w roku 266⁷⁰. Natomiast Marinianusa, wyróżnionego w napisie, na ogół utożsamia się z konsulem 268 roku⁷¹.

Imię Marinianusa, zanotowane na medalionie i w *fasti* w naturalny sposób wywołuje skojarzenia z pierwszą żoną cesarza Waleriana, Egnatią Marinianą. Zatem jego samego włącza się w szeregi znanych w III wieku członków *gens* Egnatia i ich powiązań genealogicznych⁷². W rezultacie w konstruowanych hipotezach Marinianus staje się bliskim krewnym Mariniany, wnukiem jej brata Egnatiusa Victora Marinianusa lub po prostu kuzynem Galliena⁷³, jednak nie synem tego ostatniego. Claire Grandvallet, analizując owe skromne świadectwa o Marinianusie, powątpiewa, by o synu cesarza nie zachowały się inne źródła, sytuujące jego postać w kontekście polityki dynastycznej⁷⁴.

Powiązania rodzinne członków rodu Egnatii w sporej części są domysłem, podobnie tylko hipotezą pozostaje upatrywanie w Marinianusie jednego z dalszych krewnych Egnatii Mariniany. Nie dziwi więc, że swoich zwolenników znalazło alternatywne rozwiązanie, czyniące Marinianusa synem Galliena⁷⁵. Jean-Marc Doyen sądzi, że czyniono kilkakrotnie aluzje do obecności tego trzeciego syna w ikonografii monet, pokazującej grupę trojga dzieci, a niedostatek informacji o tym potomku wynika, jego zdaniem, z chęci strzeżenia go przez Galliena przed niebezpieczeństwem wiążącym się z udziałem w życiu publicznym⁷⁶, co jednak

⁷⁰ Por. Kienast 1990: 216 (datacja konsulatów i władzy trybuńskiej); Degrassi 1952: 72 (7 konsulat).

⁷¹ Por. *Fasti*: 60, 65, 228 (ed. 1892); Degrassi 1952: 72.

⁷² Tak już Regling 1908: 120, zwł. przypis 1.

⁷³ Christol 1986: 109 (*parent de Gallien, petit fils* (wnuk Egnatiusa Victora Marinianusa), ur. ok. 230–235 r.); Chausson 1997: 216, 284–286, 322 (*cousin de Gallien et non un fils né vers 265*); John 2008: 605 (*Cousin oder Neffe*). Por. PIR² L 198 (*fortasse filius fratris vel sororis Gallieni vel potius filius ipsius minimus aetate*). Przyjmuje się, że Egnatia Mariniana była córką Egnatiusa Victora (leg. Pan. Sup. 207), siostrą L. Egnatiusa Victora Lolianusa (praef. Urbi 254) i L. Egnatiusa Victora Marinianusa (leg. Moes. Inf. ok. 230), por. Christol 1986: 109, 190–192.

⁷⁴ Grandvallet 2006: 136–137.

⁷⁵ Lépaule 1887: 252; Manni 1949: 73; Toynbee 1986: 87; Holmes 2005: 761; Davenport 2014: 184, przypis 58; Glas 2014: 66, 243. Prawdopodobieństwo: De Blois 1976: 25 i 125, przypis 16. Por. John 2008: 610–611. Ur. ok. 265 r.: Göbl 1953: 15–16; Alföldi 1967: 109–110; Kuhoff 1979: 30, 73; Kienast 1990: 219; Geiger 2013: 78, 196–198; ur. 265/266 r.: Klein 1998: 194, 212–213; Goltz, Hartmann 2008: 228–229 i przypis 38, 292; ok. 266 r.: Hartmann 1982: 69. Wątpliwość, czy syn ur. ok. 265 r. mógłby w tak młodym wieku być konsulem 268 r., wyraża Christol 1986: 109. Por. Zaccaria 1978a: 64–66 (zbiera głosy innych badaczy: czy nie należy rozdzielić postaci trzeciego syna Galliena od postaci konsula 268).

⁷⁶ Ur. ok. 258 r.: Doyen 1989, 1: 132–133, 138–141, 276–277; 2: 93–95 (cyt. za Grandvallet 2006: 135–136).

wyduje się mylnym tłumaczeniem. Starsi synowie Galliena, Walerian junior i Salomin, w sposób czytelny wylaniają się ze źródeł numizmatycznych również dopiero po swych awansach. W tym kontekście przypadek Marinianusa bynajmniej nie stanowi wyjątku. Nasuwa się również pewne podobieństwo do wspomnianego wyżej medalionu typu FELICITAS TEMPORVM IIII ET III COS, który powstał dla upamiętnienia konsulatów 257 roku sprawowanych przez cesarzy⁷⁷. Wtedy osobą promowaną, która dostała zaszczytu ukazania w kwadrydze obok dwóch augustów, był młody przedstawiciel dynastii cesar Walerian junior. Jego obecność na rewersie medalionu zaznaczono ledwie zarysowaną i bezimienną sylwetką (il. 1).

il. 1

il. 2

il. 3

Il. 1. Walerian (253–260), medalion, Rzym, 257 r., Rw.: FELICITAS TEMPORVM, kwadryga na wprost, w niej Wiktoria i trzy postacie, przed wozem dwóch pieszych; Gnecci 2, pl. 112, nr 6.

Il. 2. Gallien (253–268), medalion, Rzym, 256–260 r.?, Rw.: ADVENTVS AVGG, Wiktoria, trzy postacie konno i wojskowi; Gnecci 2, pl. 113, nr 8.

Il. 3. Gallien (253–268), medalion, Siscia, 267 r.?, Rw.: XV (?) COS [...] MARINIANO, kwadryga w prawo, w niej Wiktoria i dwie postacie, naprzeciw unosząca się Wiktoria; Gnecci 2, pl. 113, nr 10.

Niecodzienną legendę rewersu medalionu z Siscii i takąż jego ikonografię objaśnić można tym, że Marinianus zajął ważne miejsce w planach Galliena – biorąc pod uwagę różnicę pokolenia, przewidywany był przezeń jako jego sukcesor. Wszelako nie wiemy, by doczekał się awansu do rangi cesarza. Według Zonarasa (12.26), już po zamordowaniu Galliena w 268 roku zginął także on wraz z cesarskim bratem Walerianem.

O tym Licyniuszu Walerianie niewiele wiadomo, chociaż jego postać obecna jest w wielu źródłach. Był bratem przyrodnim Galliena (*HA, Val. 8.1: Valerianus iunior alia quam Gallienus matre genitus*), a jego pokrewieństwo z cesarzami Walerianem i Gallienem dodatkowo precyzuje treść datowanej na okres ich współrządów inskrypcji z Aphrodisias⁷⁸. Jeżeli słusznie upa-

⁷⁷ Gnecci 2: 104–105, nr 3, pl. 112,6; Göbl 2000, nr 291. Por. Degraffi 1952: 70.

⁷⁸ Λι[κίννιος]ς Οὐα[λεριαν]ός υἱ[ος] καὶ ἀ[δελφ]ός τῶν Σεβ[αστῶν]: AE 1981, 767 = Roueché 1981: 104–106, nr 3; SEG 1981, nr 906 (254–259/260 r.).

truje się w nim syna cesarza Waleriana z małżeństwa z Kornelią Gallonią, to w powiązaniu z treścią inskrypcji z Aphrodisias można założyć, że urodził się on po 253, a przed 256 rokiem⁷⁹. W okresie wspólnych rządów Waleriana i Galliena, w świetle znanych nam wyniesień do godności cesarza Waleriana juniora, potem Salonina, dokonanych z woli augustów, ustępował znaczeniem synom Galliena. Nie ma także przesłanek, by sądzić, że po kryzysie roku 260 Gallien zdecydował się na wykorzystanie osoby brata w zamiarach umocnienia dynastii. Źródła milczą bowiem o innym jego promowaniu niż sprawowanie konsulatu (II) w 265 roku⁸⁰, wzmianki w *Historia Augusta*, w których jest określony jako imperator, cesar lub august, są oceniane jako wymysł i wynik kontaminacji danych dotyczących jego i syna Galliena, Waleriana juniora⁸¹. Nie mamy też pewności co do miejsca jego śmierci — pod Mediolanem u boku brata lub, co bardziej prawdopodobne (bo w jakiej roli występowałby u boku cesarza), w Rzymie⁸², ale można przypuszczać, że na krótko przeżył Gallien a i zginął zamordowany dopiero po jego upadku.

Obecność tegoż Waleriana w rodzie Licyniuszów staje się argumentem za filiacją pomiędzy Gallieniem a dzieckiem pokazanym na medalionie. Zakładając bowiem inne rozwiązanie danych zakodowanych w napisie i ikonografii rewersu medalionu — walor jedynie datujący ma imię Marinianusa jako konsula, osobami zaś jadącymi w kwadrydze są Gallien i jego małoletni brat — należałoby zastanawiać nie tyle nad faktem pokazania obok cesarza osoby z nim blisko spokrewnionej, ile nad wyeksponowaniem imienia konsula Marinianusa. To wyróżnienie imienne sugeruje, że Marinianus był bliższy Gallienowi aniżeli ów brat Walerian. Ten raczej nie był uwzględniany w planach dynastycznych, aczkolwiek niekiedy współcześnie przydaje się mu pewną rolę polityczną w ostatniej fazie rządów Galliena, kiedy

⁷⁹ Inaczej Chausson 1997: 215: syn Waleriana urodzony z drugiej żony ok. 225 r., konsulat (cos. suff.) sprawował w początkach panowania ojca; podobnie na 254 lub 255 r. datują jego pierwszy konsulat Christol 1986: 105; Ratti 2000a: 151, 166–167. Słabym punktem tej hipotezy jest zakładanie tak późnego (ok. 30 lat po śmierci) ubóstwienia Egnatii Mariniana, jej małżeństwo z Walerianem zakończyło się, zdaniem Chaussona, niedługo po 220 r. Przeczy jej także znana dziś obecność Kornelii Gallonii i jej tytuł *augusta* (argument istotny jeśli była ona matką Waleriana, syna cesarza Waleriana).

⁸⁰ CIL V 3329 = ILS 544; CIL VI 2809; *HA, Gall.* 12.1; *Fasti*: 60, 65, 228 (ed. 1892); Degrassi 1972: 72.

⁸¹ Por. Chastagnol 1994: 781; Ratti 2000b: 82–84; *Idem* 2002: 406. Ale zob. Horster 2007: 304: *Gallien's younger brother Valerian II was made Caesar and princeps iuventutis*, czyli pomyłka z osobą Waleriana juniora, który faktycznie od 256 r. nosił te tytuły.

⁸² Mediolan — Eutr., 9.11.1; *HA, Gall.* 14.9; Ioan. Ant., frg. 152.3; por. *HA, Val.* 8.3; Johnson 2009: 200 i 213 (grobowiec pod Mediolanem). Rzym — Zon. 12.26. Por. Aurel. Vict., *Caes.* 33.31. Śmierć cesarza pod Mediolanem, por. Ratti 1999: 259–276; *Idem* 2000a: 161–162; Hartmann 2006: 81–118.

pod tegoż nieobecność miał reprezentować interesy dynastii w stolicy⁸³. Niekiedy dopuszcza się możliwość, że na jego małą rolę w ogóle wpływ miała choroba czy to fizyczna, czy umysłowa uniemożliwiająca mu udział we władzy — to miało też tłumaczyć dlaczego sam ojciec, cesarz Walerian, nie doprowadził do dynastycznego awansu swojego drugiego syna⁸⁴. Jednak to nie domniemane ograniczenia uniemożliwiały czy hamowały karierę polityczną Waleriana — przecież był konsulem. Można przypuszczać, że po 260 roku jego pomijanie wynikało z zamysłów dynastycznych Galliena wobec własnego trzeciego męskiego potomka.

Podsumowując chcę podkreślić utrwaloną przede wszystkim w wyobrażeniach monet i medalionów obecność przedstawień wielopokoleniowej dynastii Waleriana. Ta propaganda wizerunkowa obejmowała obu augustów: Waleriana i Galliena, żonę młodszego z nich — Saloninę, oraz cezara Waleriana juniora i cezara, a potem augusta Salonina. Akcentując zgodność przedstawień z konkretną sytuacją dynastyczną, trzeba zauważyć, że w odniesieniu do innych członków dynastii — nie noszących tytułów dynastycznych — propaganda wizerunkowa pozostawała wstrzemięźliwa. Symptomatyczne jest bowiem milczenie, które w tym zakresie spowija osoby drugiego syna cesarza Waleriana i jego drugiej żony.

Z tą nieobecnością kontrastuje ukazywanie w różnych zestawieniach pierwszoplanowych członków dynastii: cesarzy Waleriana i Galliena, augusty Saloniny oraz reprezentantów młodego pokolenia, czyli synów Galliena, Waleriana juniora, Salonina i Marinianusa. Co się tyczy tych ostatnich, liczyła się przede wszystkim ich obecność w dynastii, z tego wypływa duże znaczenie obrazów, w których jedynie schematycznie zarysowywano ich sylwetki, symbolicznie odnotowując tym związki między dynastami i wskazując możliwość trwania panowania Licyniuszów w kolejnym pokoleniu.

Pokazując zalety dynastii jako wielopokoleniowej sięgano na ogół do znanych wzorców ikonograficznych, dostosowując je do bieżących potrzeb dynastycznych. Wykorzystane w tych działaniach wyobrażenia monetarne, chociaż symboliczne, są na ogół czytelne. Niekiedy jednak ich przekaz jest nie tylko niejasny, ale także niejednoznaczny. Ta uwaga dotyczy zwłaszcza wielopostaciowych scen, których znaczenia nie wspiera objaśnienie w postaci napisu. Jednakże to tworzone na ich bazie interpretacje uwiarygodniają posiadanie przez Galliena i Saloninę aż trzech męskich potomków. Ponadto pozwalają na przypuszczenie, że także w fazie swych samodzielnych rządów Gallien nie zaniechał planów dynastycznych, skupiając je na osobie swojego naturalnego sukcesora i demonstrując go w tej roli swoim współczesnym.

⁸³ Bleckmann 1992: 292; Goltz, Hartmann 2008: 292.

⁸⁴ Por. Glas 2014: 65–66, 243.

Valerianus et filium imperatorem habet et nepotem Caesarem. Birth, Flourishing and Decline of the Dynasty (253–268)

Summary

The study focuses on the elements of the image propaganda made by the Roman rulers of the time 253–268 and refers particularly to „family groups” representing members of the three generations of the Valerianus dynasty.

The image propaganda was to spread the idea of the stability of the dynasty reign and the profits arising from it for the state. Its range is primarily documented in the numismatic sources that combine into one representation the portraits or figures of the dynasty members belonging to different generations. They also confirm the caesura of the year 260 after which only Gallienus remained. The analysis of the numismatic material suggests, however, that the emperor Gallienus had a natural successor in the person of his next offspring.

BIBLIOGRAFIA

- Adams J.N., Porcius Iasuchan M. (1999): The Poets of Bu Njem: Language, Culture and Centurionate, *JRS* 89: 109–134.
- Albertini A. (1978): *Romanità di Brescia antica*, Brescia.
- Alföldi A. (1931): *Siscia. Vorarbeiten zu einem Corpus der in Siscia geprägten Rötermünzen. I. Die Prägungen des Gallienus*, Budapest.
- Alföldi A. (1967): *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus*, Darmstadt.
- Alföldi A. (1980): *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche*, Darmstadt.
- Alföldy G. (1977): *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht*, Bonn.
- Alvar J. (2008) (ed.): *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden.
- Asolati M. (1999): *La documentazione numismatica ad Altino*, [in:] *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina XI Vigilia di romanizzazione. Altino e il Veneto orientale tra II e I sec. a.c. Atti del Convegno, Venezia, S. Sebastiano, 2–3 dicembre 1997*, Roma: 141–152.
- Assmann E. (1899): *Caudicariae*, *RE* III 2: 1802.
- Aulock H. von (1977): *Münzen und Städte Pisidiens*, vol. 1, Tübingen.
- Austin N.J. (1972): Ammianus' Account of the Adrianople Campaign: Some Strategic Observations, *Acta Classica* 15: 77–83.
- Béranger J. (1971): L'héritier dynastique dans l'Histoire Auguste: procédé et tradition, *BHAC* 11: 1–20.
- Badian E. (1958): *Foreign Clientelae (264–70 B.C.)*, Oxford.
- Balbuza K. (2004): «Roma aeterna» symbolem cywilizacji (czaszy Hadriana), [in:] L. Mrozewicz, K. Balbuza (eds.), *Miasto w starożytności. Materiały z ogólnopolskiej konferencji Poznań, 19–21 września 2002 r.*, Poznań: 213–221.

- Balbuza K. (2011): «*Aeternitas*» cesarzy w mennictwie konsekracyjnym *Imperium Romanum* w okresie od Augusta do Antoninów, [in:] L. Mrozewicz, K. Balbuza (eds.), *Świat starożytny, jego polscy badacze i kult panującego*, Poznań: 297–312.
- Balbuza K. (2013a): Personifikacja *Aeternitas* na monetach rzymskich propagujących ideę wieczności cesarza, *StEurGn* 8: 7–27.
- Balbuza K. (2013b): *Propaganda idei sekularnej w mennictwie Filipa Araba, Filipa II i Otacilii Sewery*, [in:] R. Kulesza et al. (eds.), *Świat starożytny. Państwo i społeczeństwo*, Warszawa: 404–419.
- Balbuza K. (2014a): «*Aeternitas Augusti*». Kształtowanie się i rozwój koncepcji wieczności w (auto)prezentacji cesarza rzymskiego (od Augusta do Sewera Aleksandra), Poznań.
- Balbuza K. (2014b): The Idea of *Aeternitas* of the State, City and Emperor in Augustan Poetry, *Klio* 96.1: 49–66.
- Balbuza K. (2015): *Concordia, aeternitas Imperii* i kwestie dynastyczne w menniczym programie ideologicznym okresu pierwszych Sewerów, *StEurGn* 12: 61–83.
- Bandelli G. (1986): Il governo romano nella Transpadana orientale (90–42 a.c.), Aquileia nella „Venetia et Histria”, *Antichità Altoadriatiche* XXVIII, Udine: 43–64.
- Bandelli G. (1990): *Colonie e municipi delle regioni transpadane in età repubblicana*, [in:] *La città nell'Italia settentrionale in età romana. Morfologie, strutture e funzionamento dei centri urbani delle regiones X et XI. Atti del convegno, Trieste, 13–15 marzo 1987*, Collection de l'École Française de Rome 130, Trieste–Roma: 251–277.
- Bandelli G. (1998): *Il nuovo quadro storico*, [in:] G. Sena Chiesa, M.P. Lavizzari Pedrazzini (eds.), *Tesori della Postumia. Archeologia e storia intorno a una grande strada romana alle radici dell'Europa*, Milano: 156–162.
- Barbieri G. (1952): *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193–285)*, Roma.
- Barnes T.D. (1972): Some Persons in the *Historia Augusta*, *Phoenix* 26: 140–182.
- Bastien J.-L. (2007): *Le triomphe romain et son utilisation politique à Rome aux trois derniers siècles de la République*, Roma.
- Bastien P. (1996): *Remarques sur le processus consularis dans le monnayage romain*, [in:] T. Hackens (ed.), *Numismatic Studies to Vladimir and Elwira Eliška Clain-Stefanelli*, Louvain-la-Neuve: 21–31.
- Beard M. (1997): *Vita inscripta*, [in:] *La biographie antique. Entretiens sur l'antiquité classique*. Fondation Hardt XLIV, Vandoeuvres–Geneve: 83–114.
- Beard M. (1998): *Images de la castration o Attis à Ostie*, [in:] C. Auvray-Assayas (ed.), *Images Romaines. Actes de la table ronde organisée à l'École Normale Supérieure (24–26 octobre 1996)*, Paris: 3–13.
- Beard M., North J., Price S. (1998): *Religions of Rome*, vol. I, Cambridge.
- Beradez J. (1949): *Fossatum Africae: recherches aériennes sur l'Organisation des confins Sabariens à l'époque romaine*, Paris.

- Bergmann B. (2010): *Der Kranz des Kaisers. Genese und Bedeutung einer römischen Insignie*, Berlin–New York.
- Berlio S. (1997): Il campus Magnae Matris di Ostia, *CCGG VIII*: 97–110.
- Bernardi A. (1985): *Cremona, colonia latina a nord del Po*, [in:] G. Pontiroli (ed.), *Cremona Romana. Atti del congresso storico archeologico per il 2200 anno di fondazione di Cremona (Cremona, 30–31 maggio 1982)*, Cremona: 71–82.
- Bernhart M. (1926): *Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit*, Halle.
- Bernstein F. (1998): «*Ludi publici*». *Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*, Stuttgart.
- Birley A.R. (1999): *Septimius Severus. The African Emperor*, London–New York.
- Birley A.R. (2002): *Hadrian — cesarz niestrudżony*, Warszawa.
- Bishpam E. (2007): *From Asculum to Actium. The Municipalization Italy from the Social War Augustus*, Oxford.
- Bleckmann B. (1992): *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung. Untersuchungen zu den nachdionischen Quellen der Chronik des Johannes Zonaras*, München.
- Blockley R. (1973): Tacitean Influence upon Ammianus Marcellinus, *Latomus* 32: 63–78.
- Blockley R. (1977): Ammianus Marcellinus on the Battle of Strasburg: Art and Analysis in the *History*, *Phoenix* 31: 218–231.
- Blockley R. (1996): Ammianus Marcellinus and his Classical Background: Changing Perspectives, *International Journal of the Classical Tradition* 2/4: 455–466.
- BMCG = Poole R.S. (1873 nn.): *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*, London.
- BMCRR = Grueber H.A. (1910): *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, London.
- Bömer F. (1964): Kybele in Rom. Die Geschichte ihres Kults als politischen Phänomen, *MDAIR LXXI*: 130–151.
- Borgeaud P. (1996): *La mere des dieux. De Cybele a la vierge Marie*, Paris.
- Bottazzi G.L. (1991): Programmazione ed organizzazione territoriale nella pianura bolognese in età romana ed alcuni esiti alto-medievali, [in:] S. Cremonini (ed.), *Romanità della Pianura*, Bologna: 43–114.
- Bremmer J.N. (2004): Attis: A Greek God in Anatolian Pessinous and Catullan Rome, *Mnemosyne* 57: 534–573.
- Brennan T.C. (2000): *The Praetorship in the Roman Republic*, vol. I, II, Oxford.
- Brescia romana. Materiali per un museo*, vol. I, II. Brescia 1979.
- Bricolo C. (1973): *Tracce di centuriazione nell'agro di Verona*, [in:] *Il territorio veronese in età romana. Atti convegno del 22–23–24 ottobre 1971*, Verona: 61–75.
- Bringmann K. (2007): *A History of the Roman Republic*, Cambridge, Malden.

- Brunt P.A. (1971): *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford.
- Buchi E. (1999): *Roma e la Venetia orientale dalla guerra sociale alla prima età augustea*, [in:] *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina XI Vigilia di romanizzazione. Altino e il Veneto orientale tra II e I sec. a.c. Atti del Convegno, Venezia, S. Sebastiano, 2–3 dicembre 1997*, Roma: 303–326.
- Burian J. (1977): Das dynastische Denken in der *Historia Augusta*, *ArVest* 28: 446–454.
- Burns T.S. (1973): The Battle of Adrianople: a Reconsideration, *Historia* 22/2: 336–345.
- Busana M.S. (2002): *Architetture rurali nella Venetia romana*, Roma.
- Calza G. (1947): *Il santuario della Magna Mater a Ostia*, [in:] *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Serie III. Memorie*, vol. VI 2, Vatican: 184–206.
- Carcopino J. (1968): *Virgile et les origines d'Ostie*, Paris.
- Cary M., Scullard H.H. (1992): *Dzieje Rzymu*, vol. I, Warszawa.
- Casson L. (1971): *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton, New Jersey.
- Casson L. (1994): *Ships and Seafaring in ancient times*, London.
- Cavaggioni F. (1998): L. Apuleio Saturnino. Tribunus Plebis Seditiosus, *Memorie. Classe di scienze morali, lettere ed arti LXXIX*, Venezia.
- CCCA = Vermaseren M.J. (1977): *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, Leiden.
- Cerati A. (1975): *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire*, Paris.
- Charles-Picard G. (1947): *Castellum Dimmidi*, Alger–Paris.
- Chastagnol A. (1960): *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Paris.
- Chastagnol A. (1992): *Le Sénat romain à l'époque impériale. Recherches sur la composition de l'Assemblée et le statut de ses membres*, Paris.
- Chastagnol A. (1994): *Vie de deux Valériens. Introduction*, [in:] R. Laffont (ed.), *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, Paris: 777–785.
- Chausson F. (1997): Les Egnatii et l'aristocratie italienne des IIe–IVe siècles, *JS* 2: 211–331.
- Chilver G.E.F. (1941): *Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 B.C. to the death of Trajan*, Oxford.
- Chouquer G., Favory F. (1983): *Cadastrations antiques de Campanie, du Latium méridional et de Romagne*, [in:] *Cadastres et espace rural. Approches et réalités antiques*, Besançon: 318–321.
- Christol M. (1976): L'image du Phénix sur les revers monétaires, au milieu du IIIe siècle: une référence à la crise de l'empire, *RN* 18: 82–96.
- Christol M. (1986): *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la seconde moitié du IIIe siècle apr. J.-C. Études prosopographiques*, Paris.
- Christol M. (2014): *Gallien, Claude et Aurélien*, [in:] C. Bertrand-Dagenbach, F. Chausson (eds.), *HAC Nanceiense*, Bari: 159–183.

- CIL XIV = Dessau H. (1887): *Corpus Inscriptionum Latinarum XIV*, Berlin.
- Cox D.H. (1959): *Coins from the Excavations at Curium, 1932–1953*, New York.
- Crawford M. (1974): *Roman Republican Coinage*, Cambridge.
- Crawford M. (1996): Italy and Rome from Sulla to Augustus, *CAH*, vol. X, Cambridge: 414–434.
- Crawford M. (2004): *Rzym w okresie republiki*, Warszawa.
- Croce Da Villa P. (1999): *La romanizzazione lungo il tracciato della via Annia tra Altino e Concordia*, [in:] *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina XI Vigilia di romanizzazione. Altino e il Veneto orientale tra II e I sec. a.c. Atti del Convegno, Venezia, S. Sebastiano, 2–3 dicembre 1997*, Roma: 211–228.
- CRR = Sydenham E.A. (1952): *The Coinage of the Roman Republic*, London.
- Dagron G. (1974): *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris.
- Daniels Ch. (1990): *Africa*, [in:] J. Wachter (ed.), *The Roman World*, vol. 1, London–New York: 223–265.
- Davenport C. (2014): M. Claudius Tacitus: Senator or Soldier?, *Latomus* 73,1: 174–187.
- De Blois L. (1976): *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden.
- De Roquefeuil S. (1970): Un nouveau trésor d'antoniniani frappés en Orient, *Revue Numismatique* 12: 116–129.
- De Salvo L. (1992): *Economia private e pubblici servizi nell'impero romano. I corpora naviculariorum*, Messina: 106–107.
- Degrassi A. (1954): *Il confine nord-orientale dell'Italia Romana*, Berno.
- Delmaire R. (1989): *Largeesse sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, Paris.
- Deonna W. (1946): Les crucifix de la vallée de Saas (Valais). Sol et Luna. Histoire d'un thème iconographique, *RHR* 132: 5–47, 49–102.
- Deppmeyer K. (2008): *Kaisergruppen von Vespasian bis Konstantin: eine Untersuchung zu Aufstellungskontexten und Intentionen der statuarischen Präsentation kaiserlicher Familien*, Hamburg.
- Di Filippo Balestrazzi E. (1999): *Le origini di Iulia Concordia*, [in:] *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina XI Vigilia di romanizzazione. Altino e il Veneto orientale tra II e I sec. a.c. Atti del Convegno, Venezia, S. Sebastiano, 2–3 dicembre 1997*, Roma: 229–258.
- Dietz K. (1980): *Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax*, München.
- Doyen J.-M. (1989): *L'atelier de Milan (258–268), Recherches sur la chronologie et la politique monétaire des empereurs Valérien et Gallien* (diss.), Louvain-la-Neuve.
- Drecoll C. (1997): Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr., *Historia Einzelschriften* 116, Stuttgart.

- Dressel H. (1973): *Die römischen Medaillone des Münzkabinetts der Staatlichen Museen zu Berlin*, Dublin–Zürich.
- Duncan-Jones R.P. (1976): The Size of the Modius Castrensis, *ZPE* 21: 53–62.
- Duthoy R. (1969): *The Taurobolium*, Leiden.
- E[vans] J. (1867): (rec.) Nouvelles Découvertes Archéologiques faites à Constantinople, par le Dr. Dethier, *NC* 7: 334–335.
- Eck W. (1971): Das Eindringen des Christentums in den Senatorenstand bis zu Konstantin d. Gr., *Chiron* 1: 381–406.
- Elliot T.G. (1983): *Ammianus Marcellinus and fourth century history*, Sarasota, Florida: 195.
- Evans R.J. (1994): *Gaius Marius. A Political Biography*. Pretoria.
- Ewins U. (1952): The early Colonisation of Cisalpine Gaul, *P.B.S.R.* 20, London: 54–71.
- Ewins U. (1955): Enfranchisement of Cisalpine Gaul, *P.B.S.R.* 23, London: 73–98.
- Fentress E.W.B. (1979): *Numidia and the Roman Army. Social, Military and Economic Aspects of the Frontier Zone*, Oxford.
- Fishwick D. (1966): The Cannophori and the March Festival of Magna Mater, *TAPhA* XCVII: 193–202.
- Fishwick D. (1967): Hastifieri, *JRS* LVII: 142–160.
- Göbl R. (1953): Der Aufbau der römischen Münzprägung in der Kaiserzeit. V/2: Gallienus als Alleinherrscher, *NZ* 75: 5–35.
- Gabba E. (1990a): *Il declino della millizia cittadina*, [in:] *Storia di Roma*, vol. II: *L'impero mediterraneo. La repubblica imperiale*, Torino: 691–695.
- Gabba E. (1990b): *Dallo stato-città allo stato municipale*, [in:] *Storia di Roma*, vol. II: *L'impero mediterraneo. La repubblica imperiale*, Torino: 697–714.
- Gabba, E. (1994): Rome and Italy: Social War, *CAH*, vol. IX, Cambridge: 104–129.
- Gagé J. (1936): *Le Templum Urbis et les origines de l'idée de Renovatio*, [in:] *Melanges Franz Cumont*, Brussels: 151–187.
- Gagé J. (1938): «*Saeculum Novum*». *Le Millénaire de Rome et le «Templum Urbis» sur les monnaies du IIIe siècle ap. J.-C.*, [in:] J. Allan et al. (eds.), *Transactions of the International Numismatic Congress 1936*, London: 179–186.
- Galsterer H. (1991): Aspetti della romanizzazione nella Cisalpina, Preistoria e protostoria dell'Alto Adriatico, *Antichita Altoadriatico* XXXVII, Udine: 165–182.
- Garth T. (1984): Magna Mater and Attis, *ANRW* II, 17, 3: 1500–1535.
- Gaudemet J. (1958): *L'Église dans l'empire Romain (IVe–Ve s.)*, Paris.
- Geiger M. (2013): *Gallienus*, Frankfurt am Main.
- Girard J.-L. (1981): La place de Minerve dans la religion romaine au temps du Principat, *ANRW* II 17.1: 203–232.

- Girotti B. (2004): Cornelia Gallonia Augusta, seconda moglie di Valeriano: un contributo epigrafico ad un problema storiografico?, *Epigraphica* 66: 365–367.
- Glas T. (2014): *Valerian. Kaisertum und Reformansätze in der Krisenphase des Römischen Reiches*, Paderborn.
- Gnecchi F. (1912): *I medaglioni romani, descritti ed illustrati*, Milano.
- Göbl R. (2000): *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I, Gallienus, Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus, Quietus (260/262)*, Wien.
- Goltz A., Hartmann U. (2008): *Valerianus und Gallienus*, [in:] K.-P. Johne, U. Hartmann, Th. Gerhardt (eds.), *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n.Chr. (235–284)*, Berlin: 223–295.
- Goodchild R.G., Ward Perkins J.B. (1949): The Limes Tripolitanus in the Light of Recent Discoveries, *Journal of Roman Studies* 39: 81–95.
- Goodchild R.G. (1950): The Limes Tripolitanus II, *JRS* 40: 30–38.
- Goodchild R.G. (1954): Oasis Forts of legio III Augusta on the Routes to the Fezzan, *Papers of the British School at Rome* 22: 56–68.
- Grandvallet C. (2003): *L'image du prince dans la numismatique romaine (235–268 après J.-C.)* (diss.), Paris.
- Grandvallet C. (2006): Marinianus, successeur désigné de Gallien?, *AC* 75: 133–141.
- Grassi M.T. (1995): *La romanizzazione degli Insubri. Celti e Romani in Transpadana attraverso la documentazione storica ed archeologica*, [in:] *Collana di studi di archeologia Lombarda*, Milano.
- Groß K.P. (1934): *Die Unterpfänder der römischen Herrschaft*, Berlin.
- Gutsfeld A. (1989): *Römische Herrschaft und einheimischer Widerstand in Nordafrika. Militärische Auseinandersetzungen Roms mit den Nomaden*, Heidelberg.
- Haensch R., Mackensen M. (2011): Das tripolitanische Kastell Gheriat el-Garbia im Licht einer neuen spätantiken Inschrift: Am Tag, als der Regen kam, *Chiron* 41: 263–286.
- Hales S. (2002): *Looking for eunuchs: The galli and Attis in Roman art*, [in:] S. Tougher (ed.), *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, London: 87–103.
- Halfmann M. (1986): *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Stuttgart.
- Hänninen M.L. (1997): *Conflict in descriptions of Women's Religious Activity in Mid-Republican Rome*, [in:] L. Larsson Lovén, A. Strömberg (eds.), *Aspects of Women in Antiquity*, Göteborg: 111–126.
- Hardy E.G. (1924): *Some Problems in Roman History. Ten Essays bearing on the administrative and legislative work of Julius Caesar*, Oxford.
- Harl K.W. (1987): *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East A.D. 180–235*, Berkeley–Los Angeles–London.

- Harris W.V. (1971): *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford.
- Hartmann F. (1982): *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n.Chr.)*, Frankfurt a. M.–Bern.
- Hartmann U. (2006): *Der Mord an Kaiser Gallienus*, [in:] K.-P. Johne, T. Gerhardt, U. Hartmann (eds.), *Deleto paene imperio Romano. Transformationsprozesse des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert und ihre Rezeption in der Neuzeit*, Stuttgart: 81–124.
- Herz P. (1975): *Untersuchungen zum Festkalender der römischen Kaiserzeit nach datierten Weib- und Ehreninschriften*, Mainz.
- Herz P. (1988): Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung. Die Lebensmittelversorgung, *Historia Einzelschriften* 55, Stuttgart.
- Herz P. (1991): *Organisation und Finanzierung der Spätantiken annona*, [in:] A. Giovannini (ed.), *Nourir le plebe. Actes du colloque tenu à Genève les 28 et 29.IX.1989 en hommage la Denis van Berchem*, Basel: 168–186.
- Hijmans S. (2004): *Sol and Luna in the «Carmen saeculare»*. An Iconographic Perspective, [in:] M. Zimmerman, R. Van Der Paardt (eds.), *Metamorphic Reflections. Essays Presented to Ben Hijmans at his 75th Birthday*, Leuven: 201–224.
- Hill F.G. (1914): The Coinage of Pisidian Antioch, *NC* 14: 299–313.
- Hollard D. (2013): SALON VALERIANVS AVG/ PIETAS AVG: un antoninien inédit pour Salonin Auguste (260), *NC* 73: 127–135.
- Holmes N.M. (2005): *Two medallions of the Valerianic Dynasty*, [in:] C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), *XIII Congreso Internacional de Numismática. Actas-Proceedings-Actes*, vol. 1, Madrid: 759–762.
- Hölscher T. (1967): *Victoria Romana. Archäologische Untersuchungen zur Geschichte und Wesensart der römischen Siegesgöttin von den Anfängen bis zum Ende des 3.Jhs.n.Chr.*, Mainz.
- Horster M. (2007): *The emperor's family on coins (third century): ideology of stability in times of unrest*, [in:] O. Hekster, G. De Kleijn, D. Slootjes (eds.), *Impact of Empire*, vol. 7: *Crises and the Roman Empire*, Leiden–Boston: 291–309.
- Hug W. (1920): *Saccarius* (2), *RE* I A 2: 1620.
- Humbert M. (1978): *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale*, Rome.
- Iasbez V.V. (1989): Magistrati romani ad Aquileia in età repubblicana, Aquileia repubblicana e imperiale, *Antichità Altoadriatiche* XXXV, Udine: 83–110.
- Iasbez V.V. (1994): *La Venetia Orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell' Impero Romano d'Occidente*, [in:] *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina*, vol. V, Roma.

- Iasbez V.V. (2003): Aquileia dalla seconda guerra istrica all'età postsillana, Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo. Storia-Amministrazione-Società, *Antichità Altoadriatiche* LIV, Trieste: 119–145.
- IGRR = R. Cagnat *et al.* (eds.) (1906–1927): *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris.
- ILS = H. Dessau (ed.) (1892–1916): *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin.
- Instinsky H.U. (1942): Studien zur Geschichte des Septimius Severus, *Klio* 35: 200–219.
- Janiszewska D. (2010): *Wojna domowa w Rzymie w latach 193–197*, Poznań.
- John K.-P. (2008): *Das Kaisertum und die Herrscherwechsel*, [in:] K.-P. John, U. Hartmann, Th. Gerhardt (eds.), *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235–284)*, Berlin: 583–632.
- Johnson M.J. (2009): *The Roman Imperial Mausoleum in Late Antiquity*, Cambridge.
- Jones A.H.M. (1986): *The Later Roman Empire 284–602*, vol. I, Baltimore.
- Kaczanowicz W. (1990): *Aspekty ideologiczne w rzymskim mennictwie lat 235–284 n.e.*, Katowice.
- Kaczanowicz W. (1995): Mennictwo uzurpatorskie w Cesarstwie Rzymskim w III w. n.e. Zarys problematyki, *Antiquitas* 21: 137–146.
- Kaczanowicz W. (2010): *Several Remarks on Ideas Expressed on Reverse of Coins of Empress Salonina*, [in:] E. Dąbrowa *et al.* (eds.), *Hortus Historiae. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa Wolskiego w setną rocznicę urodzin*, Kraków: 481–489.
- Kampers F. (1924): «Roma aeterna» und «sancta Dei ecclesia rei publicae Romanorum», *Historisches Jahrbuch* 44: 240–249.
- Keavney A. (1982): *Sulla: The Last Republican*, London.
- Keppie L. (1983): Colonisation and Veteran Settlement in Italy, 47–14 B.C., *P.B.S.R.*, Rome.
- Kienast D. (1990): *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Kienast D. (2004): D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Kienast D. (2011): *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.
- Klein B. (1998): *Tranquillina, Otacilia, Etruscilla, Salonina. Vier Kaiserinnen des 3. Jhd. n. Chr.*, Saarbrücken.
- Kluczek A.A. (2000): *Polityka dynastyczna w Cesarstwie Rzymskim w latach 235–284*, Katowice.
- Kluczek A.A. (2004): *Bogini Roma w służbie ideologii władzy cesarskiej w państwie rzymskim doby kryzysu III w. n.e. Świadectwo monet*, [in:] L. Mrozewicz, K. Balbuza (eds.), *Miasto w starożytności*, Poznań: 231–251.

- Kluczek A.A. (2013): «*Roma marmorea*» (235–284). *Zapomniana epoka rzymskiego budownictwa*, Poznań–Gniezno.
- Knör B. (2010): *Das römische Kastell Gholai/ Bu Njem. Besatzung, Aufgaben und Funktion aufgrund der inschriftlichen und schriftlichen Quellen (inkl. vicus und Außenposten)*, München.
- Koch C. (1952): «*Roma aeterna*». *Studien zu Kult und Glauben der Römer*, *Gymnasium* 59: 128–143, 196–209 (= 1960: «*Roma aeterna*», [in:] O. Seel (ed.), *Religio. Studien zu Kult und Glauben der Römer*, Nürnberg: 142–175).
- Köhler W. (1910): *Personifikationen abstrakter Begriffe auf römischer Münzen* (diss.), Königsberg.
- Kohns H.-P. (1961): *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom*, Bonn.
- Kolendo J., Żelazowski J. (2003): *Teksty i pomniki. Zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa.
- Kotula T. (1958): Studia nad problemem afrykańskiej annony, *Przegląd Historyczny* 49: 1–20.
- Kotula T. (1961a): *U źródeł afrykańskiego separatyzmu w III w. n.e.*, Wrocław.
- Kotula T. (1961b): Afrykańska polityka Sewerów, *Classica Wratislaviensia* 1: 3–33.
- Kotula T. (1965): *Zgromadzenia prowincjonalne w rzymskiej Afryce w epoce późnego cesarstwa*, Wrocław.
- Kotula T. (1972): *Afryka Północna w Starożytności*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kotula T. (1973): Z badań nad ustrojem municypalnym epoki późnego cesarstwa. Afrykańskie municypia i kolonie, *Przegląd Historyczny* 64: 445–481.
- Kotula T. (1974): Dwie karty z dziejów reakcji pogańskiej. Zajście w Safes i Calama, *Antiquitas* 4: 69–97.
- Kotula T. (1975): Konferencja w 411 r.: walczące Kościoły, reprezentanci, reprezentowane ośrodki. W związku z nowym wydaniem *Gesta Conlationis Carthaginensis*, *Antiquitas* V: 79–90.
- Kotula T. (1979): *Trzy przewroty: powstanie Firmusa, powstanie Gildona, uzurpacja Herakliusza a problem politycznego kryzysu Afryki*, [in:] E. Konik (ed.), *1500-lecie upadku cesarstwa zachodniorzymskiego*, Wrocław: 35–42.
- Kotula T. (1982): *Les principales d'Afrique. Étude sur l'élite municipale Nord-Africain au Bas Empire-Romain*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kotula T. (1987): *Septymiusz Severus. Cesarz z Lepcis Magna*, Wrocław.
- Kotula T. (1988): *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235–284*, [in:] A. Kunisz (ed.), *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*, Katowice: 65–96.
- Kotula T. (1997): Les fils décurions „pépinières” des élites municipales, *Antiquitas* 22: 35–43.

- Kotula T. (1999): *Numidia, ubi vos praepolletis*: kilka uwag o chronologii schyłku starożytności i o donatystach, *Antiquitas* 24: 11–16.
- Kotula T. (2007): *Św. Augustyn i barbarzyńcy afrykańscy*, [in:] K. Nawotka, M. Pawlak (eds.), *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, Wrocław: 609–614.
- Kowalski H. (2008): *Ludi Megalenses — obrzędy, widowiska, teatr*, [in:] J. Olko (ed.), *Obrzęd, teatr, ceremoniał w dawnych kulturach*, Warszawa: 107–117.
- Kraft K. (1972): *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien*, Berlin.
- Krawczuk A. (1960): *Kolonizacja sullañska*, Wrocław.
- Krawczuk A. (1963): *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki*, Kraków.
- Królczyk K. (2004): *Weterani w polityce rzymskiej schyłku republiki (od Mariusza do Oktawiana)*, [in:] *Ideologia i propaganda w starożytności. Materiały konferencji Komisji Historii Starożytnej PTH Rzeszów 12–14 września 2000*, Rzeszów: 201–215.
- Królczyk K. (2014): *Propagatio Imperii. Rzym a świat zewnętrzny w okresie rządów Septymiusza Sewera*, Poznań.
- Krzyżanowska A. (1970): *Monnaies coloniales d'Antioche de Pisidie*, Warszawa.
- Kübler B. (1949): *Panis civilis*, RE XVIII: 606–611.
- Kuhoff W. (1979): *Herrschart und Reichskrise: die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253–268 n.Chr.)*, Bochum.
- La Rocca E. (1986): *I rilievi dell'Arco di Portogallo. «Consecratio divae Sabinae. Institutio alimentaria» (?)*. Esegesi, [in:] E. La Rocca (ed.), *Rilievi storici capitolini. Il restauro dei pannelli di Adriano e di Marco Aurelio nel Palazzo dei Conservatori*. Roma: 24–31.
- Laffi U. (1986): *La lex Rubria de Gallia Cisalpina*, *Athenaeum* n.s. 64: 5–44.
- Lammers H. (1931): *Susceptor*, RE IV A 1: 974–988.
- Latte K. (1960): *Römische Religionsgeschichte*, München.
- Le Bohec Y. (1989): *La troisième légion Auguste*, Paris.
- Lépaule E. (1887): *Mariniane et Salonin*, RN 5: 249–258.
- Leunissen P.M.M. (1989): *Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180–235 n. Chr.)*. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im römischen Kaiserreich, Amsterdam.
- Lewandowski I. (2007): *Historiografia rzymska*, Poznań.
- Lindgren H.C., Kovacs F.L. (1985): *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*, San Francisco.
- Lintott A.W. (1968): *Violence in Republican Rome*, Oxford.
- Löhberg B. (2010): *«Das Itinerarium provinciarum Antonini Augusti»*. Ein kaiserzeitliches Straßenverzeichnis des Römischen Reiches. Überlieferung, Strecken, Kommentare, Karten, vol. 1–2, Berlin.
- Lomas K. (2003): *Roman imperialism and the city in Italy*, [in:] R. Laurence and J. Berry (eds.), *Cultural Identity in the Roman World*, London–New York: 64–78.

- Łoposzko T. (1987): *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa.
- Luraschi G. (1979): *Foedus Ius Latii Civitas-Aspetti costituzionali della romanizzazione in Transpadana*, Padova.
- Mackensen M. (2006): *Die Grenze in Nordafrika am Beispiel der Provinzen Africa Proconsularis und Numidia*, [in:] G. Klose, A. Nünnerich-Asmus (eds.), *Grenzen der Römischen Imperiums*, Mainz am Rhein: 62–71.
- Mackensen M. (2010a): Kastelle und Militärposten des späten 2. und 3. Jahrhunderts am Limes Tripolitanus, *Der Limes. Nachrichtentblatt der Deutschen Limeskommission* 4, 2: 20–24.
- Mackensen M. (2010b): Das severische Vexillationskastell Myd(—)/ Gheriat el-Garbia am limes Tripolitanus (Libyen). Bericht über die Kampagne 2009, *Mitt. DAI Rom* 116: 363–458.
- Mackensen M. (2011): Am Rand der Wüste. Das römische Kastell Gheriat el-Garbia am limes Tripolitanus, *Antike Welt* 2: 77–84.
- Mackensen M. (2013): *Baubestand und Rekonstruktion der porta praetoria des severischen Vexillationskastell Myd(—)/ Gheriat el-Garbia am limes Tripolitanus (Libyen)*, [in:] *Römische Wehrbauten. Befund und Rekonstruktion*, München: 88–107.
- Mackensen M., Schimmer F. (2015): *Interior Buildings of the Severan Oasis Fort of Gheriat el-Garbia in the Late Roman Period*, [in:] L. Vagalinski, N. Sharankov (eds.), *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia: 351–358.
- Manders E. (2012): *Coining Images of Power. Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284*, Leiden.
- Manderscheid H. (1981): *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*, Berlin.
- Manni E. (1949): *L'impero di Gallieno. Contributo alla storia del III secolo*, Roma.
- Mar R., Nolla J.M., Ruiz de Arbullo J., Vivo D. (1999): Cambios de nivel en las calles de Ostia. Los datos de la excavación arqueológica en el santuario de Cibeles, *Meded LVIII*.
- Marichal R. (1979): Les ostraca de Bu Njem, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 123, 3: 436–452.
- Marmouri K. (2010): Lepcitanii Saloniniani. À propos d'un bienfait impérial pendant la „crise” du IIIe siècle, *CCG* 21: 63–87.
- Martin J.-P. (2006): *Les AVGUSTAE du IIIe siècle (238–275). Leur rôle d'après leur monnayage*, [in:] J. Champeaux, M. Chassignet (eds.), *Aere perennius, en hommage à Hubert Zehnacker*, Paris: 267–279.
- Matthews J. (1989): *The Roman Empire of Ammianus*, London.
- Mattingly D.J. (1995): *Tripolitania*, London.

- Mattingly H.B. (1969): Saturninus' Corn Bill and the Circumstances of his Fall, *Classical Review* XIX, Oxford: 267–270.
- Mellor R. (1991): The Goddess Roma, *ANRW* II 17.2: 950–1030.
- Molin M. (2001): *Le char à Rome, véhicule de l'idéologie impériale*, [in:] M. Michel et al. (eds.), *Images et représentations du pouvoir et de l'ordre social dans l'Antiquité*, Paris: 291–300.
- Mols S. (2003): *The Cult of «Roma aeterna» in Hadrian's Politics*, [in:] *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, Amsterdam: 458–465.
- Moore F.G. (1894): On *Urbs aeterna* and *Urbs sacra*, *TAPhA* 25: 34–60.
- Morawiecki L. (2004): Monety miejskie Italii w II i I w. p.n.e., *Xenia Posnaniensia*, Poznań: 139–166.
- Mouritsen H. (1998): Italian Unification. A study in Ancient and Modern Historiography, *Bulletin of the Institute of Classics Studies*, Supplement 70, London.
- Nielsen I. (2002): *Cultic theatres and ritual drama. A study in Regional Development and Religious Interchange between East and West in Antiquity*, Aarhus: 273–274.
- Nock A.D. (1972): *Eunuchs in ancient religion*, [in:] *Essays on Religion and the Ancient World*, vol. I, Oxford: 7–15.
- Noethlichs K.-L. (1981): *Beamtentum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*, Wiesbaden.
- Okoń D. (2008): *Consul designatus. Desygnacja na konsulat w okresie pryncypatu. (30 r. p.n.e.–235 r. n.e.)*, Szczecin.
- Okoń D. (2009): *Severi et senatores. Polityka personalna cesarzy dynastii Sewerów wobec senatorów w świetle badań prosopograficznych (193–235 r. n.e.)*, Szczecin.
- Okoń D. (2012): *Septimius Severus et senatores. Septimius Severus' Personal Policy Towards Senators in the Light of Prosopographic Research (193–211 A.D.)*, Szczecin (additional copies printed in 2013 and 2014).
- Okoń D. (2013): *Imperatores Severi et senatores. The History of the Imperial Personnel Policy*, Szczecin (additional copies printed in 2013 and 2014).
- Okoń D. (2015): The Origo of Severan Senators — a Comprehensive Approach, *Eos* 102, 2015, s. 321–341.
- Okoń D. (2017): *ALBUM SENATORUM. Senatorowie z epoki Sewerów (193–235 r. n.e.)*, Szczecin (w druku).
- Omran R.S. (2013): *The limes Numidiae et Tripolitanus. The Process of Extension the Roman Control into the African Desert in the Time of Septimius Severus AD 193–211*, Saarbrücken.
- Ossner J.-Ph. (1969): Quelques reflexions sur *Roma aeterna*, *REL* 47: 492–496.
- Paschoud F. (1967): «*Roma Aeterna*». *Études sur le patriotisme Romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Rome.

- Patterson J.R. (2006): *Colonization and historiography: the Roman Republic*, [in:] G. Bradley, J.-P. Wilson (eds.), *Greek and Roman Colonization. Origins, Ideologies and Interactions*, Swansea: 189–218.
- Pavis d'Escurac H. (1976): *La prefecture de l'annone. Service administrative imperial d'Auguste à Constantin*, Roma.
- Pellegrino A. (1987): Note su alcune iscrizioni del Campo della Magna Mater ad Ostia, *MGR* XII: 181–200.
- Pelling Ch. (1996): The triumviral period, *CAH*, vol. X, Cambridge: 1–69.
- Pera R. (2004): *L'imperatore e il divino. Il simbolismo del Palladio*, [in:] M. Caccamo Caltabiano et al. (eds.), *La tradizione iconica come fonte storica. Il ruolo della numismatica negli studi di iconografia. Atti del I Incontro di Studio del Lexicon Iconographicum Numismaticae* (Messina, 6–8 Marzo 2003), Reggio Calabria: 75–91.
- Perassi C. (2014): *Ritratti monetali delle Augustae nel III secolo d.C. Una crisi di genere?*, [in:] *Un confronto drammatico con il XXI secolo: l'impero romano del III secolo nella crisi monetaria*, Biassono: 201–240.
- Peyre C. (1979): *La Cisalpine gauloise du IIIe au Ier siècle avant J.-C.*, Paris.
- Piegdoń M. (2004): *Caesar et Transpadani*: ludność Galii Cisalpejskiej w polityce Gajusza Juliusza Cezara, *Nowy Filomat* VIII, 4, Kraków: 259–270.
- Piegdoń M. (2009): *Galia Przedalpejska. Studia nad rzymską obecnością w północnej Italii w III–I w. p.n.e.*, Kraków.
- Piegdoń M. (2013): *Coloniae deducere*. Colonisation As an Instrument of the Roman Policy of Domination in Italy in the 3rd and 2nd Centuries BC, As Illustrated by Settlements in the *Ager Gallicus* and *Picenum*, Colonization in the Ancient World, *ELECTRUM* XX, Kraków: 117–141.
- Piegdoń M. (2014): *Krassus. Polityk niespełnionych ambicji*, Kraków.
- PIR² = E. Groag et al. (eds.) (1933–2009): *Prosopographia Imperii Romani, saeculi I, II, III*, Berolini–Lipsiae.
- PLRE = A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris (eds.) (1971): *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 1, Cambridge.
- Pratt K. (1965): Rome as Eternal, *JHI* 26: 25–44.
- Prenc F. (2002): Le pianificazioni agrarie di età romana nella pianura aquileiese, *Antichità Altoadriatiche* XXXV, Udine.
- Puglisi M. (2010): *Il seggio e l'ideologia «diarchia». Da Augusto e Agrippa alla fine dell'Impero*, [in:] M. Caccamo Caltabiano, C. Raccuia, E. Santagati (eds.), *Tyrannis, Basileia, Imperium: forme, prassi e simboli del potere politico nel mondo greco e romano*, Messina: 425–437.
- Purcell N. (1994): The City of Rome and the *Plebs Urbana* in the Late Republic, *CAH*, vol. IX, Cambridge:

- Ramelli P. (1986): *Archeologia in Piemonte e Valle d'Aosta (con dati di storia antica)*, Ivrea.
- Ratti S. (1999): *Sur la source du récit de la mort de Gallien dans l'Histoire Auguste* (Gall.14, 1–11), [in:] F. Paschoud (ed.), *HAC Genevense*, Bari: 259–276.
- Ratti S. (2000a): *Commentaire des Gallieni duo*, [in:] *Histoire Auguste. T. 4/2: Vies des deux Valériens et des deux Galliens*, éd. par O. Desbordes, S. Ratti, trad. et comm. par S. Ratti, Paris: 87–200.
- Ratti S. (2000b): *Commentaire des Valeriani duo*, [in:] *Histoire Auguste. T. 4/2: Vies des deux Valériens et des deux Galliens*, éd. par O. Desbordes, S. Ratti, trad. et comm. par S. Ratti, Paris: 45–85.
- Ratti S. (2002): *Sur la signification de Gall.14, 11: de dignitate vel, ut coeperunt alii loqui, de maiestate*, [in:] G. Bonamente, F. Paschoud (eds.), *HAC Perusinum*, Bari: 405–420.
- Rawson E. (1994): Caesar, Civil War and Dictatorship, *CAH*, vol. IX, Cambridge: 424–467.
- Rebuffat R. (2000): *L'armée romaine à Gholiaia*, [in:] G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (eds.), *Kaiser, Herr und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart: 227–259.
- Regling K. (1908): Nochmals die Söhne des Gallienus, *NZ* 41: 115–120.
- RIC = H. Mattingly et al. (eds.) (1968): *The Roman Imperial Coinage*, London.
- Rickmann G. (1980): *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford.
- Rieger A.K. (2007): Lokale Tradition versus überregionale Einheit. Der Kult der Magna Mater, *Mediterranea* 4, Pisa: 89–120.
- Rieger A.K. (2004): *Heiligtümer in Ostia*, München.
- Rochrbacher D. (2002): *The Historians of the Late Antiquity*, London and New York.
- Roller L.E. (1999): *In search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, London.
- Rosada G. (2000): La centuriazione di Padova Nord (Cittadella-Bassano) come assetto territoriale e sfruttamento delle risorse: una riflessione dallo studio di Plinio Fraccaro, *Aquileia nostra* 71, Aquileia: 85–122.
- Roselle L.R. (1985): *Tacitean elements in Ammianus Marcellinus*, Ann Arbor.
- Rossi R.F. (1991): *Venetia et Histria. Problemi di storia amministrativa*, [in:] *Epigrafia. Actes du Colloque international d'épigraphie latine en mémoire de Attilio Degrassi*, Rome 27–28 mai 1988, Rome: 495–514.
- Rossi R.F. (2003): Aquileia in età cesariana ed augusta, Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato longobardo. Storia — Amministrazione — Società, *Antichità Altoadriatiche* LIV, Trieste: 155–173.

- Roueché Ch. (1981): Rome, Asia and Aphrodisias in the Third Century, *JRS* 71: 103–120.
- RRC = Crawford M.H. (1974): *Roman Republican Coinage*, Cambridge.
- Ruggini L. (1995): *Economia e società nell'«Italia annonaria». Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI secolo d. C.*, Bari.
- Rutkowski B. (1978): Bitwa pod Adrianopolem i jej następstwa, *Meander* 33/11–12: 525–539.
- Salmon E.T. (1969): *Roman Colonisation under Republic*, Lund.
- Salzman M.R. (1990): *On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Oxford.
- Sartori F. (1960): *Verona romana-storia*, [in:] *Verona e il suo territorio* I, Verona: 161–259.
- Savino E. (2005): *Campania tardoantica (284–604 d.C.)*, Bari.
- Saxer R. (1967): *Untersuchungen zu den vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln–Graz.
- Seager R. (1994a): Sulla, *CAH*, vol. IX, Cambridge: 164–207.
- Seeck O. (1899): *Catabolenses*, *RE* III: 1782.
- Seeck O. (1899): *Exactor*, *RE* III: 1540–1547.
- Sègre A. (1942): Essays on Byzantine Economic History I: The Annona Civica and Annona Militaris, *Byzantion* 16,2, 1942/1943: 422–429.
- Sherwin-White A.N. (1973): *The Roman Citizenship*, Oxford.
- Shiel N. (1979): The Coinage of Saloninus as Augustus, *ANS MN* 24: 117–122.
- Sirks A.J.B. (1991a): *Food for Rome: the legal Structure of the Transportation and Processing Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*, Amsterdam.
- Sirks A.J.B. (1991b): The Size of the Distribution in Rome and Constantinople, *Athenaeum* 79.
- Slootjes D. (2006): *The Governor and his Subjects in the Later Roman Empire*, Leiden.
- SNG Aulock = G. Kleiner *et al.* (eds.) (1957–1968): *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland: Sammlung von Aulock*, Berlin.
- SNG Levante = Levante E. (1986): *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland* I, Zurich.
- Southern P. (2001): *Marek Antoniusz*, Warszawa.
- Southern P. (2003): *Oktawian August*, Warszawa.
- Speidel M.P. (1992): *Outpost Duty in the Desert. Building the Fort at Gholaiia (Bu Njem, Libya)*, [in:] *idem, Roman Army Studies*, vol. 2, Stuttgart: 275–278.
- Spielvogel J. (2006): *Septimius Severus*, Darmstadt.
- Steckner-Naumann F. (2013) (ed.): *Lyra, Tibiae, Cymbala — Musik im römischen Köln*, Köln.
- Strack P. (1933): *Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart.

- Strack P. (1937): *Die Reichsprägung zur Zeit des Antoninus Pius*, Stuttgart.
- Syme R. (2009): *Revolucja rzymska*, Poznań.
- Talbert R.J.A. (1984): *The Senate of Imperial Rome*, Princeton.
- Tatarkiewicz A. (2009): *Życie religijne Ostii Antycznej*, Poznań.
- Taylor L.R. (1960): *The Voting Districts of the Roman Republic*, Roma.
- Tengström E. (1974): *Bread for the people. Studies in the Corn — Supply of Rome during the Late Empire*, Stockholm.
- Thomasson B.E. (1984): *Laterculi praesidum*, vol. 1, Göteborg.
- Thomasson B.E. (1996): *Fasti Africani. Senatorische und ritterliche Amtsträger in den römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletian*, Stockholm.
- Thomasson B.E. (1972–1990): *Laterculi praesidum*, vol. I–III, Lund–Arlöv.
- Thomasson B.E. (2009): *Laterculi praesidum*, vol. I (*ex parte retractatum*), Göteborg.
- Tibiletti G. (1965): *La romanizzazione della Valle Padana*, [in:] E. Gabba, P. Tozzi (eds.), *Storie locali dell'Italia romana*, Pavia: 27–36.
- Tibiletti R. (1978): *Problemi della romanizzazione nella Lombardia Pedemontana occidentale*, [in:] E. Gabba, P. Tozzi (eds.), *Storie locali dell'Italia romana*, Pavia: 43–52.
- Tölken E.H. (1844): Über die Darstellung der Vorsehung und der Ewigkeit (*Providentia* und *Aeternitas*) auf römischen Münzen, *ZMSW* 4: 161–194.
- Toynbee A.J. (1965): *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, vol. I–II, London.
- Toynbee J.M.C. (1986): *Roman Medallions*, New York.
- Tozzi P.L. (1972): *Storia padana antica. Il territorio fra Adda e Mincio*, Milano.
- Turcan R. (1978): Le culte impérial au IIIe siècle, *ANRW* II 16.2: 996–1084.
- Turcan R. (1983): *Rome éternelle et les conceptions gréco-romaines de l'Éternité*, [in:] *Roma Costantinopoli Mosca. Atti del I Seminario Internazionale di Studi storici*, Napoli: 7–30.
- Vagi D.L. (2000): *Coinage and History of the Roman Empire c. 82 B.C. A.D. 480*, Chicago–London.
- Van Den Broek R. (1972): *The Myth of the Phoenix*, Leiden.
- Vendries Ch. (2001): *Pour les oreilles de Cybele: images plurielles de la musique sur les autels taurobolique de la Gaule romaine*, [in:] P. Brule, Ch. Vendries (eds.), *Chanter les dieux. Musique et religion dans l'antiquité grecque et romaine*, Rennes: 197–217.
- Vera D. (1981): *Commento storico Alle Relationes di Quinto Aurelio Simmaco*, Pisa.
- Vermaseren M.J. (1977): *Cybele and Attis, the Myth and the Cult*, London.
- Vermeule C.C. (1959): *The Goddess Roma in the Art of the Roman Empire*, Cambridge.
- Vittinghoff F. (1957): Rez. G. Barbieri, L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193–285), *Gnomon* 29: 108–113.

- Vogt J. (1924): *Die Alexandrinischen Münzen*, vol I, II, Stuttgart.
- Walla M. (1965): *Der Vogel Phönix in der antiken Literatur und die Dichtung des Laktanz* (diss.), Vienna.
- Walter G. (1983): *Cezar*, Warszawa.
- Warmington B.H. (1954): *North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest*, Cambridge.
- Watson A. (1999): *Aurelian and the Third Century*, London–New York.
- Wesch-Klein G. (1998): *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, Stuttgart.
- West D. (2002): *Horace. Odes*, Oxford.
- Wiedemann T.E.J. (1986): *Between Men and Beast: Barbarians in Ammianus Marcellinus* [in:] I.S. Moxon, J.D. Smart, A.J. Woodmann (eds.), *Past Perspectives. Studies in Greek and Roman Historical Writing*, Cambridge: 189–201.
- Wiseman T.P. (1971): *New Men in the Roman Senate, 139 B.C.–A.D. 14*, Oxford.
- Wojciechowski P. (2002): *Beleno Augusto sacrum. Celtyckie i weneckie bóstwa w rzymskiej Akwilei*, Toruń.
- Zaccaria C. (1978a): *Contributo alla storia dei Cesari del III sec.d.C.: i figli dell'imperatore Gallieno*, Quaderni di storia antica e di epigrafia II. Univ.degli Studi di Trieste, Istituto di Storia antica 5, Roma: 59–155.
- Zaccaria C. (1978b): Successione ereditaria e propaganda dinastica nelle emissioni monetali del regno di Valeriano e Gallieno, *AIIN* 25: 103–138.
- Zaccaria C. (1984): *A proposito di un fratello dell'imperatore Gallieno*, [in:] *Sodalitas. Scritti in onore di Antonio Guarino*, Napoli 2: 697–709.
- Zaccaria C. (1986): Il governo romano nella region X e nella provincia Venetia et Histria, Aquileia la Damasiae l'Illirico, *Antichità Altoadriatiche* XXVIII, Udine: 65–103.
- Zajac J. (1984): Aquileia. Status administracyjny antycznego miasta (III p.n.e.–II p.n.e.), *Balkanica Posnaniensia* 3, Poznań: 207–214.
- Zajac J. (1991): *Od Wenetów do Rzymian. Studia epigraficzno-antroponomastyczne (I w. p.n.e.–I w. n.e.)*, Toruń.
- Zajac J. (2000): *Wyżwolenicy w antycznej Brixii: studium prozopograficzne (I–1. poł. III w. n.e.)*, Toruń.
- Zanda E. (1998): *Centuriazione e città*, [in:] *Archeologia in Piemonte*, vol. II: *L'età romana*, Torino: 49–66.
- Ziółkowski A. (2004): *Historia Rzymu*, Poznań.
- Zucca R. (2004): *Valeriano e la sua famiglia nell'epigrafia della Sardinia*, [in:] M.G. Angeli Bertinelli, A. Donati (eds.), *Epigrafia di confine, confine dell'epigrafia*, Faenza: 347–370.